

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՐԱԿԱՆ ԲՆԱԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԵՆ-ԽՐԱԳՐԱՊԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄԱՅԻՍ 1884

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նամակ առ խմբագրութիւն

Մարդկային ճարտնոյ անկասարելութիւններ..... Բ. ՌՈՊԵՆՍՈՆ.

Տրսմութիւն..... ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՄ

Ախայիկն փոխադրութեանց վերայ..... Ս. Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ծագումն եկեղի..... Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Լեզուաբանական..... Հ. ՍԵՐ. ՏԷՐՎԻՇԵԱՆ

Պատմ. Ռուսաց վանառայ. (ՇԷՆԷ) Քարգ.... ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԵԳԵԱՆՅ

Մայիսն ի Պոսթոր..... ՏԻԳՐԱՆ ՍԵԹԵԱՆ

Մարդիկ եւ իրք..... ՀՐԱԶԵԱՅ

Յանդերում (Պատմ. Մարդ. Պատմաստման)... ԲԺ. Տ. Ս. ՓԷՇՏԻՍԱԼՃԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՒՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1884

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԱՄՍԵԱՅ

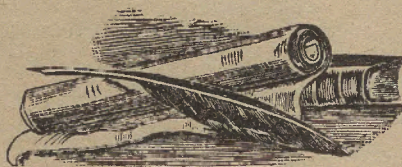
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆ-ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄԱՅԻՍ 1884

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

4884

PLATE I

THE GREAT BRITISH MUSEUM

1851

THE GREAT BRITISH MUSEUM

1851

THE GREAT BRITISH MUSEUM

1851

THE GREAT BRITISH MUSEUM

1851

1851

THE GREAT BRITISH MUSEUM

1851

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՑ

ՆԱՄԱԿ ԱՌ ԵՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տե՛ր Խնթազրայե՛ս .

Կը տեսնեմ ձեր ջանքերը, եւ գոհ եմ : Երկնից բարձունքէն մինչեւ երկրագնիս խորերը կը հետախնեն *Երկրագունձի* խրաբազիրք . եւ մայրաքաղաքաց բարձունքներէն մինչեւ գաւառաց խորունկները կը տարածուին ու կը կարդացուին *Երկրագունձի* քերթերը : Տասնութերորդ դարուն իմաստասիրութիւնը եւ տասնութներորդ դարուն գիտութիւնը՝ զօրութիւն եւ արութիւն կու տան ձեր Հանդէսին, որ ինք ալ՝ իր կարգին՝ կը զօրացնէ միտքերն ու կ'արիացնէ հոգիները : Ամսէ ամիս կը նոխանայ քերթը, եւ ամսէ ամիս կը բարձրանայ ժողովրդեան մտաց մակերեսայրը : Հիմնարկողին այդ Հանդիսին՝ այս էր հայրենասէր սրտին միակ տենչը . լուսաւորութեան գործին համար ապրեցաւ Շահնազարեան Վարդապետը : Կը շարունակէ՛ ճա գործակցիլ մեծ գործին, ձեզմով՝ որ առակերտեցաւ իր վարժարանին մէջ, եւ իր *Երկրագունձով*՝ որուն կ'աշխատակցին այսօր գիտնականք եւ գրագէտք ազգին :

Ու մի հպարտանալ, երբոր ձեր յաջողութիւնը տեսնաւ . Գիտէ՛ք որ շատ տարեք կը պակսին դեռ *Երկրագունձին*՝ որպէս զի Հանդէս մը բոլոր անի : Զեր ամսաքերթը մի փակէ՛ք երբէք ե-

րիսասարգներուն՝ որոնք միայն կրնան ոգեւորել բուլքի կտորն ու ամեն բան. սակայն ջանացէ՛ք որ *Երկրագունճի* խմբագրութեան մէջ մտնան նաեւ անոնք՝ որոնք տեսած են ձեր ծնունդը, ձեր անումն ու զարգացումը : Ձեզի չը պիտի մերժեն անոնք, որովհետեւ իրենց փորձառութեան դասերը ձեզի պարսական են՝ ինչպէս արեգակը պարսական է երկրագունճիս վրայ սփռել իր հառազայրները :

Մանաւանդ թէ մի յուսահասական գաղափարներ արտայայտէ՛ք *Երկրագունճի*ն մէջ եւ ճշտալ ըլլայ : Կենաց գաղափարներ էին ուրեւսաներորդ դարուն իմաստասիրաց գաղափարները, Ռուսօին գաղափարները՝ որ կը հաւատար մանկան ապագային, Մօնդէսիէօին գաղափարները՝ որ կը հաւատար արդարութեան ապագային, Դիւլիօին գաղափարները՝ որ կը հաւատար ժողովրդեան ապագային : Տարածեցէ՛ք այդ փրկաւէճ գաղափարները Հայ ազգին մէջ. Մանկան վրայ սեւեռեցէ՛ք ձեր ուշը⁽¹⁾. մանկան ուսուցէ՛ք մարդոյ ու քաղաքացւոյ պարտքերն ու իրաւունքները. մանկան՝ որուն կը յայտնէ՛ք նիւթին գաղտնիքն ու կեանքին օրէնքը՝ ցոյց տուէ՛ք ամեն բանէ առաջ ու ամեն բանէ ետք՝ երկինքը :

Կարողութիւն կը մաղթեմ ձեզի :

* * *

ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ԱՆԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

՚Ի դարուց հետէ կը գրուի ու կը կրկնուի թէ, մարդկային մարմինը սքանչելագոյն գործիք մ'է, եւ թէ ամէն տեսակէտով անկշտամբելի է իւր մասանց կատարելութեամբ եւ իւր լրութեան ներդաշնակութեամբ :

Ստուգիւ, մեր գործարանաց մեծ մասը հիանալի խնամքով մը նախատեսեալ եւ ներդաշնակեալ է, եւ անհնար է չսքանչանալ այն կապակցութեան՝ որ կենսական գործողու-

(1) Մանկավարժական յօդուածոց պալատութիւնն արդարեւ զգալի է Հանդիսիս մէջ. ի մօտոյ պիտի ոկսինք հրատարակել Դաստիարակչութեան վրայ գործ մը, զոր կը պատրաստենք :

թիւնները կը միաւորէ, եւ գեղեցկութեան մեծ մասին այն տարերայ որը կը կապեն կենդանի մեքենայն: Սակայն կան նաեւ յոռի կողմեր, անկատարելութիւններ՝ որոց ախանա-տես եմք յարաժամ: Չեմ ուզեր հոս եւ կը խոստովանիմ որ անհնար է ինձ համար մանրակրկիտ հետազոտութիւնները նեղ տիեզերաց մեծ էակին կազմաւորութեան վրայ, այլ կը ցանկամ պարզապէս աչաց առջեւ դնել մի քանի յոռութիւնք՝ որք մինչեւ ցարդ ոչ ուրուք ուշադրութեան չէ արժանա-ցած: Ինձ պէտք չէ թէ մարդ էակը որ եւ է չորքոտանի՞ մը սերած է յաջորդական փոփոխութեամբ, կամ թէ կտոր մը կաւէ շինուած է, ինչպէս հաւատալ կուզեն ոմանք: Կը խոստովանիմ միայն թէ առաջին թուիքը աւելի կը գոհացնէ իմ անձնասիրութիւնս քան երկրորդը. բայց իրաւամբ կամ յանկրտելի դատարկաբանութիւն կը համարիմ այն ամէն վի-ճաբանութիւնները՝ որք մեր սկզբան վրայ լոյս արձակելոյ յաւակնութիւնն ունին: Նստատակն գտնելի է արդարեւ. այլ մեր արդի բոլոր ծանօթութիւնք առասպելային լինելով թոյլ կուտան մեզ առայժմ կարճ կապել խօսքը Մօնդէնեքի եւ ինչ գիտնաւով:

* * *

Մեր մարմնոյ մէջ կան բազմաթիւ անկատարելութիւնք, ինչպէս նաեւ կայ անկատար եւ ելերական բան մը մարդ-կային վիճակին մէջ. « Տիրութեան եւ յուսահատութեան մեծ աղաղակներ անցան դարուց 'ի դարս, կենաց պատրան-քը եւ իրաց վեհագոյն երգիծանութիւնը բոսորասող: Մար-դուս այդ անհամաձայնութիւնը իւր հակատագրին հետ, իւր բնազդմանց եւ իւր ճրից հակառակութիւնը իւր ապրած միջոցին, ըմբոստ եւ չարագործ բնութիւնը, բաղդին թա-կարդները եւ յանկարծները, նոյն իսկ մարդս լի առողջու-թեամբ եւ տգիտութեամբ, տառասող իւր մտածութեամբ եւ իւր կիրքերով, անգուլ մարտերու ինկած մարդկութիւնը, զօրութեան գայթակղութեամբ լի պատմութիւնը, հիւանդ-ութիւնը, վերջապէս մահը, անծանօթին միջոցաւ անջա-տումն այն էակաց որք ամենէն աւելի սիրած են զիրար, բոլոր այն ցաւեր եւ թշուառութիւններ անհուն բոզոք մը կը բառնան, 'ի խորոց խղճերու, ժողովրդոց փրկաւորայու-

թեան, կրօնից եւ բանաստեղծութեան մէջ: » (ՔՍՈՌ, Ախս յոռէստութեան:)

Եթէ տիեզերաց լռութիւնը թերի է այդպէս, եթէ այն բարձրութիւնն՝ որում կը հասնի մարդկային հանճարը՝ կը ծառայէ միայն ցուցնելու անոր աւելի բացորոշ կերպով կենաց տկարութիւնը եւ թշուառութիւնը, զարմանալի չէ ուրեմն որ մեր մարմինն ալ իւր անկատարելութիւններն ունենայ համաձայն իւր բաղդին բերութեանց:

* * *

Եւ նախ՝ մարդկային մարմնոյ մեծագոյն թերութիւնն է իւր ծայրայեղ փափկութիւնը: Օրինակի աղաքաւ, ուղեղի որ եւ է մասի մը մէջ դոյացած չնչին փոփոխում մը կարող է խելքը թռցունել, անդամաւոյժ ընել, ճրից մեծ մասը ոչնչացնել: Թերեւս անշմարելի արեան հաւաքում մը, զընդասեղի գլխու մը չափ կակղացում մը, թաղանթներու եւ խոռոչներու մէջ դոյացած ջրոյ ժողովում մը կը բաւեն ոչ միայն զգայնութիւնը եւ մտածութիւնը անհետացնելու, այլ եւ կեանքը բառնալու: Ո՞վ չգիտեր ուղեղին այն կէտը՝ որոյ թեթեւ խոցումը կենաց թելը կը կտրէ եւ որ այդ պատճառաւ հանգոյց կեանաց կ'անուանի: Ողնածուծին յետակայ մասերուն (cordons postérieurs) կակղացումը կամ խտացումը շարժական անկանոնութիւն կոչուած հիւանդութիւնը կը ծնանի՝ որով վարակեալ անձը չկրնար կանոնաւոր կերպով քալել, սաստիկ ցաւեր ունի իւր մէջքը, յօդուածները կը քայքայի, անդամաւոյժ կը լինի եւ կը մեռնի: Շրջառութեան ծառին մէջ՝ զոր նախկին յօդուածներէս միոյն մէջ նկարագրեցի, ամենափոքր այլայլում մը, օրինակի համար, արքերի մը մէջ դոյացած արեան մատղում մը (սառած) երբ երթայ թխմուրի կարեւոր գործարանի մը մէջ որպէս է ուղեղը, կայծակնահար մահը պատրաստ է:

Եւ իբր թէ այդչափ փափկութիւնք, այնչափ թշուառութիւնք բաւական չէին, շատ մը թոյներ ալ մեր առջեւ դրուած են մեր կենաց օրերը կարճելու համար: Հասկա վիրիւս ըսուած թափանցիկ թոյները, կատաղութիւնը, ծաղիկը, գաղղիական ախտը, այլովքն հանդերձ: (Հասկա կարգ

մը մտնրածճիք՝ որոց թիւն օրէ օր շատնալու վրայ է կրծե-
լու աշխատելով խեղճ մարդ էակին մարմինը) :

Ահաւասիկ այն թերութիւնք՝ որ ընդհանուր ակնարկով մը
յերեւան կուգան : Արդ քիչ մ'ալ մասնաւոր եղելութեամբ
հաստատենք մեր առաջադրած խնդիրը :

Առնենք մարդը իւր ծննդեան ժամանակ . քննենք այդ
խեղճ փոքրիկ էակը՝ որ ոչ իմիք կարող է եւ ստորին է նոյն
վիճակին մէջ գազանի ճագէ մը , եւ որուն առաջին կեանքը
կ'անցնի այնպիսի միջոցի մը մէջ՝ որ ներհակութիւններ միայն
կ'ընծայէ . « կ'ողջունէ կեանքը առաջին անգամ ցաւոյ ճիշե-
րով : — կենդանեաց պէս չունի պաշտպանիչ գործարան մը՝
որ զգեստի տեղ բռնէ . ո՛չ ալ բնագդմունք՝ որ կարող լինին
ծանօթ առնել իրեն իւր նախնական պիտոյքը . անշուշտ պի-
տի կորսուէր նա առանց օգնութեան ընտանեաց եւ ընկե-
րութեան՝ որք կազմ եւ պատրաստ են հոն զինք ընդունելու
եւ պահպանելու : » ժՕԼԼԻ . Բարոյական առողջարանութիւն :

Ահաւանիկ դու , հէք արքայ արարչագործութեան , նուազ
հարուստ քան զչորքոտանին՝ զոր պիտի ուտես օր մը , քան
զթռչունն՝ զոր պիտի տանջես օր մը , քանզի Փիզիքապէս
տկար իսկ լինելով քան զայլս , չես յապաղեր քու տիրապե-
տութիւնդ գործադրել նոցա վրայ : Եւ սակայն եթէ այն
կենդանիները գիտնային քու այդ տկարութիւնդ . . . մագիլ-
ներուն մէկ հարուածը , ատամանց մէկ խաժուածը կարող
էին բառնալ զքեզ կենդանեաց ցանկէ :

Եւ երբ քիչ մը տարիքը առնէ , մարդ անվրէպ պիտի տան-
ջուի իւր անկատարելութեանց ազդեցութեամբ : Փոխանակ
բնութեան առողջապահ կանոնաց հետեւելու , առանց չա-
փու ամեն տեսակ ֆիզիզական եւ բարոյական արքշու-
թեամբ պիտի փայլի նուաստագոյն եւս հանդիսանալով քան
զամենանուաստն սողնոց : Պիտի արբենայ առանց ծարաւի ,
սիրոյ սոսիանաց պիտի տայ զինք առանց պէտքի , մինչեւ
իսկ վտանգելով իւր առողջութիւնը , քանզի յերիտասար-
դութեան չպիտի կրնայ զինք զոպել , եւ 'ի ծերութեան ան-
ցելոյն յիշատակաց ցաւով պիտի տանջուի եւ պիտի ջանայ
բարեկեցիկ իւր զգայարանքը՝ որք չիջած են ամաց ուժգին
հոգմերով :

Տխուր է արդարեւ այդ նկարագրութիւնը. սակայն եւս առաւել տխրառիթ կը լինի երբ խորհինք թէ, միւս կողմէն, շատ մը ստորին մարդոց խարդաւանանք յաղթող կը հանդիսանան. պատիւ եւ փառք առանց խտիր դնելու կը բաշխուին. ճշմարիտ արժանիքը անծանօթ կը մնայ եւ կը զոհուի. տաղանդը չաղակրատից բերանը կը հեգնուի:

Յիրաւի սրտաճմլիկ են այդ խորհրդածութիւնք. վասն որոյ առանց այլ եւս երկարելու կ'անցնիմ մեր մարմնոյն ուրիշ անկատարելութեանց:

* * *

Աղեաց մէկ ծայրը 10-13 հարւրամեղր երկայնութեամբ եւ 8 հազարամեղր տրամագծով պոչ մը կայ որուն անդամազնական լեզուով որդնաձեւ յաւելում (appendice vermifere) կ'ըսենք: Այդ ցօղը ոչ միայն անսպաշտօն եւ անօգուտ է, այլ եւ վտանգաւոր ալ է, քանզի շատ անգամ մահ պատճառած է: Իւր խոռոջին մէջ մտնող փոքրիկ կարծր մարմիններ, օրինակի համար, կեռասի կուտեր կամ ուրիշ հատեր կրնան աղեաց բորբոքում մը, եւ այս բորբոքման ալ տարածուելով որովայնի քերիքուան կոչուած մեծ թաղանթին բորբոքումը յառաջ բերել: որուն հետեւանքն ալ գրեթէ միշտ ծանր է:

Ուրիշ թերութիւն.

Մեր երեսներ կամ ուրիշ տեղեր բուսնող մանր մազեր անմաքրութենէ զատ ինչ¹⁰ կը ծառայեն, եթէ ոչ անշնորհ եւ տգեղ ցուցնելու մանաւանդ թխադէմ արանց եւ քառասնամեայ կանանց համար՝ որոնք մազախիլ դեղերով եւ սղտիկ ունելիքներով կը փրցունեն խժգժօրէն գիշեր եւ ցօրեկ:

Եւ սակայն որչափ կը տանջուին:

Թողունք այս ալ. բայց ինչո՞ւ արդեօք խեղճ ծերերուն գլխու մազերը կը թափուին այնպիսի ժամանակ մը՝ յորում ամէն ժամանակէ աւելի պէտք ունէին անոր: Միթէ կեղծ մազերը կրնան բնաւ պահպանել այդ ճաղատ գլուխները: Զարմանալին այն է որ մինչդեռ այդպէս պիտանի հերք կը թափին, թաւ մազեր առատօրէն կը բուսանին մեր մարմնոյ այնպիսի տեղերը (կուրծք, բազուկք, սրունք եւլն.) զորս կարելի եւ դիւրին է տաք պահել այլ եւ այլ զգեստներով:

Աւելին կայ. որչափ մագոտ է մարդ մը, այնչափ ենթա-
կայ է կարդ մը կրծիչ ճճեաց՝ որոնք իբրեւ կատաղի գա-
զաններ այդ մագային անտառաց մէջ կուգան իրենց վրան-
ները կանգնելու եւ առատօրէն ճարակելու:

Բայց դոնէ այդ կենդանեակները վաղամեռ լինէին. այն-
չափ աւշուտ կը շատնան որ, անգամ մը Արէսի որդին տասն
եւ հինգ աւուր մէջ քիչ մնաց պիտի անհետացնէին: Դեղա-
գործ մը ըսաւ անոր թէ ինք նշանաւոր իւղ մ'ունէր եւ
տասն սանթիմի իւղ կարող էր երկու երեք միլիոն որդ սատ-
կեցնել: « Վստահութիւն ունիմ ձեր վրայ, ըսաւ որդնաց-
եալը, քսան ֆրանքի տուէք ինձ ձեր իւղէն: »

Աւաղ, այդչափն ալ անօգուտ եղաւ:

* * *

Կը շարունակեմ իմ ամբաստանագիրս:

Կանոնաւոր յղութեան մը ժամանակ, քանի մը հիւանդու-
թիւններ, ինչ ինչ հարուածներ կամ անկումներ եւլն. հրէշի
մը ծննդեան կրնան պատճառ լինիլ: Ընդունինք որ յոռի
կազմութիւն ունեցող ծնողք այդպիսի այլանդակութիւնք
կրնան ծնանիլ. բայց լաւ եւ ամբասիր կազմուածք ունե-
ցողներուն ի՞նչ ըսենք: Գնացէք տեսնելու Մուսէոններու
մէջ դրուած անհեթեթ էակներու եւ պիտի ապշիք տեսնե-
լով որ զիւրդ Տիեզերաց մեծ արարիչը այդչափ մեծ խտր-
ներ կը դնէ երբեմն մի եւ նոյն սեռի էակաց մէջ...

Շատ անգամ հարցուցած եմ ինքնիրենս. ի՞նչ օգուտ ունի
ցաւը եւ ինչո՞ւ կենաց ամէն մէկ քայլին կը հանդիպինք ա-
նոր: Աւելի լաւ չէ՞ր որ կենաց ճանապարհը քիչ մ'աւելի
ծաղիկ ունենար եւ քիչ մը պակաս փուշ:

Հիները կը կարծէին որ մարդս երջանիկ լինելու համար
ստեղծուած է, եւ եթէ չկրնայ երջանիկ լինիլ, աստուածոց
միոյն նախանձն է ասոր պատճառը: Եւ յիշաւի մեր ցաւերը
այնչափ բազմաթիւ եւ այնչափ բազմատեսակ են որ մարդ
կը փորձուի ըսելու թէ կայ զօրութիւն մը՝ որ մեր դժբաղ-
դութեան կ'աշխատի ընդդէմ այն զօրութեան որ զմեզ եր-
ջանիկ ընելու կը նկրտի:

* * *

Զիւրդ չզայրանանք այն յոռի տիրապետութեան վրայ՝

զոր Ֆիզիգականը 'ի գործ կը դնէ բարոյականին վրայ, մինչեւ խակ ամենէն երեւելի մարդոց համար: « Մինչեւ իւր վերջին օրը, Պայրըն, իւր կաղութենէն այնչափ ցաւալի ստորնութիւն մը կը զգար որ ոչինչ կրնար իւր սիրտը կոտրել այն աստիճան: Օպէսմանի հեղինակին մեկամաղճոտ լինելուն գլխաւոր պատճառը այն ամօթը եւ յուսահատութիւնն էր զոր կը զգար մանկան մը բազուկներէն տկար գտնելով իւր թուերը 'ի ծաղիկ հասակի: Եւ կը կարծէք որ Հանրի Հայն, գերմանացի մեծանուն բանաստեղծը իրաւունք չունէր կամ փոխաբերութեամբ կը խօսէր երբ կ'ըսէր հանճարեղ կերպով մը. « Այն վարդապոյն երանգը զոր կը նշմարէք Նովալիսի գրուածոց մէջ առողջութեան գոյնը չէ, այլ թոքախտի ստախօս վիճակը. եւ այն ծիրանի գոյնը որ կ'ոգեւորէ Հօֆմանի վէպերը հանճարոյ բոցը չէ, այլ ջերմի հուրը: » (1)

Կրնայի աստ մի առ մի, 'ի վկայութիւն կոչել Ռուսօն, Շադոպրիանը, Ալֆրէտ Միւսէն, Ժօրժ Սանը, Բասքալը, Ռասինը, Լապրիւյէրը, որոնք ճարտասանօրէն պիտի պաշտպանէին իմ կարծիքս: Բայց ի՞նչ հարկ կայ. արդէն մեր ամեն օրուան փորձառութիւնը մեզի կ'օգտէ. չէ՞ որ գիշեր ցորեկ ստիպեալ ենք հսկել մեր առողջութեան վրայ որպէս ագահ մը իւր գանձին վրայ: Թիֆոյի պէս ծանր հիւանդութենէ երբ ապաքինի հիւանդ մը, մարմինը ընդհանուր տկարութիւն մ'ունի. ուսեւ կ'ուզէ, իւր կորուսանները յարգարեւ կը բաղձայ:

Տուէ՞ք ուզածը, եւ անմիջապէս կը սեսնէք որ հիւանդութիւնը առաջինէն աւելի սաստկութեամբ մը կը սկսի եւ շատ անգամ ալ կը տանի: Ի՞նչ եղաւ ուրեմն մեր մարմնոյ կատարելութիւնը, ո՞ր մնաց բնութեան նախախնամութիւնը: Երբ կանթեղի մէջ իւզը կը պակսի, պէտք է անոր իւզ դնել որ վառի, եթէ ոչ իւզը կը հատնի եւ կանթեղը վառելէ կը դադրի: — Բայց մեր մարմնոյ համար այնպէս չէ. բանաւորն հոս անբանաւոր է:

Ա՛հ, խեղճ մարդկային մեքենայ, շատ սկզբիկ բան մ'ես

(1) Պրիւնդիէն, Ռըվիւ 85 Տէօ Մօնս 1880:

դու, եւ քու զիւրարեկութիւնդ խիստ մեղամաղձոտ խոր-
հրդածութիւններ կը ներշնչէ :

.....

Այդչափով կը շատոնամ այլ եւս, գիտնալով որ դիւրին չէ
եւս սուելի երկարել. իւրաքանչիւր ոք կրնայ ընդլայնել այդ
տեսութիւններն եւ բազում յաւելածներ ընել : — Կը
մաղթեմ միայն որ այդ մասին ձեր փորձառութիւնը, որչափ
կարելի է, անձուկ ըլլայ ⁽¹⁾ : »

Ռ. ՌՕՊԷՆՍՈՆ

ՏՐՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՌ ՊԱՐՈՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵՐԵԷՄԳՈՒԼԼԻ

Զըւարթութիւնն հւր բընակի .
— Բնութեան ի ծոցն՝ ի Մայիսի .
Լալով ծընի մարդ, այլ տարեմ
Դարման՝ խիցդ եմ համակ եւ երգ :

Զըւարթութիւնն հւր բընակի .
— Բնութեան ի ծոցն, յԱլէմսադի .
Լալով ծընի մարդ, այլ անտառ
Նորափրփիք սան երկնից փառք :

Զըւարթութիւնն հւր բընակի .
— Բնութեան ի ծոցն, ի Կէօֆ-Սուլի .
Լալով ծընի մարդ, այլ վըսակ
Նորափրփուր նուագէ յալեակ :

Զըւարթութիւնն հւր բընակի .
— Բնութեան ի ծոց, Մօսա-Պուռնի .

(1) Կրէլլէթի, Իժիէն բրաթիզ 1883 :

Լալով ծրնի մարդ, այլ հող, ծով,
Փարի՜ն՝ նոր կեանք աւետելով :

Զրարքութիւնն իւր բրնակի.
— Բնութեան ի ծոցն, ի Մեծ-Կրդզի.
Լալով ծրնի մարդ, այլ յուշիկ,
Զարքնուն զրարք յուշապարհիկ... :

—

Այսպէս բսին, եւ գրնացի,
Բնութեան ի ծոցն որոնեցի
Զրարքութիւնն, որ իմ սրտէն
Խոյս է տրած անհետքէն... :

ՅԱլէմսաղի գնացի, յանառա,
Սոխակաբոյն յոսախիտ ծառա.
Եւ տեսնացին ոմն անդ հեծէր.
« Պէշիկբաշեանն աստ, ան, շրջէր... : »

Ի Կէօֆ-Սուլի գնացի, յառուակա.
Առուափին վրայ՝ աշկունքն յալեակա՝
Արտառագին ոգէր ոք նուագ.
« Այրըն քօփրնդ, իւսքիւն եւփրնդ... : »

Ի Մեծ-Կրդզի գնացի, յալիս,
Մրտադալար յաննյո սոնիս.
Եւ գողք քրոջնոյն լուայ սիրագուր.
« Անիծեալ լեր, որսող անգուր... : »

Մօսա-Պուռնի գնացի, ի ժայռա.
Դիտէի զծով լայն՝ յեղ ի ծառա.
Եւ շուրջ խորէն ձայն կոչէր զիս.
« Ո՛ր խօսեցեալդ իմ, Էրբ իմ գիրկս... : »

—

Ամենուրեք է տեսնութիւն,
Որորանէն մինչեւ տապան.

Ո՛չ բրնուքիւն ո՛չ մարդկուքիւն
Զբւարբուքիւն ինձ տալ կըրնան :
Եւ ո՛ր կոչէ զիս ի խորոց ,
Նիւրիսնան է — հանգիսն հոգւոց . . . :

ԳՐԱՍԷՐ ԱՏՈՍ

ԱՆՏԱՅԻՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆՑ ՎԵՐԱՅ

Ամէն մարդ գիտէ թէ կան հիւանդութիւններ որք փոխա-
դրական կամ տարածական են , այսինքն հիւանդէ մ'առողջ
մարդու մը կ'անցնին : Մեր լեզուին մէջ սոյն բառերն բա-
րեբաղդաբար ոչ այլ ինչ նշանակելով այլ բուն երեւոյթն՝
իւր ամէնէն բնդարձակ առումն , հեռի են սոյն երեւութիւն
մի քանի մասնաւոր պայմանաց որ եւ է ակնարկութիւն ը-
նելու անտեղութենէն , ինչպէս որ կը պատահի գաղիական
լեզուին մէջ contagion բառին համար , որ հսկման գաղափար
մը կ'արտայայտէ , թէեւ այսօր բժշկաց մեծամասնութիւնն
այդ ստուգաբանական նշանակութիւնն այլ եւս չի տար
այդ բառին :

Թէպէտ ժողովուրդը կը ճանչէ շատ մ'ստուգապէս տարա-
փոխիկ հիւանդութիւններ , բայց յաճախ նոյնպէս կը նկատէ
նաեւ հիւանդութիւններ որք իրօք չեն , այլ մասնաւոր պա-
րագայից մէջ այնպէս կը թուին իրեն : Բժշկութիւնն իսկ իւր
հաղարաւոր գործիչներով հանդերձ դարերէ ի վեր կարող
չէ եղած այդ մասին միշտ վճռական որոշումներ տալ , բայց
եւ այնպէս օգտակար է գիտութեան սոյն նկատմամբ կա-
տարած բոլոր խուզարկութեանց եւ քննութեանց արդիւնքն
համառօտակի դիտնալ եւ տեսնել միանգամայն թէ որչափ
դժուարին է հաստատել ստուգապէս՝ հիւանդութեան մը
տարափոխիկ լինելն կամ չլինելն , եւ թէ որոնք են այն պայ-
մաններն , յորս հիւանդութիւն մը կրնայ տարափոխիկ լինիլ
կամ չլինիլ :

Ներկայ յօդուածովս չուզեցի պարզ թուարկութիւն մ'ը-
նել բոլոր այն հիւանդութեանց որոց փոխադրականութիւնն
հաստատեալ է , եւ այլոց որոց սոյն յատկութիւնն դեռ

խնդրոյ տակ է . այլ ուզելով քիչ շատ ընդարձակօրէն քննել սոյն խնդիրն իւր ամեն խկական մասերով, սոյն յօդուածս վեց մասերու կը բաժնեմ, որոց մէջ հետզհետէ պիտի խօսիմ հետեւեալ նիւթոց վերայ .

Ա. Փոխադրական սարր. — Բ. Սոյն սարեր փոխադրութեան եղանակներն. — Գ. Տրամադրութիւնք. — Դ. Փոխադրութեան նպաստող կամ զայն արգելող պատճառք. — Ե. Որոշել փոխադրութիւնն՝ նմա նմանող մի քանի այլ երևոյթներէ . Զ. Կանխարգել միջոցք, այսինքն թէ ինչպէս կարելի է տարափոխիկ հիւանդութեանց փոխադրութեան առաջին առնուել :

Ա. ՓՈՒՍԱԴԻՐԱԿԱՆ ՏԱՐՐ. — Ալ եւս ժամանակն անցած է յորում ներքի լինէր տարակուսիլ թէ փոխադրական հիւանդութիւնք սերմէ մը, հունտէ, ձուէ մը յառաջ կուգան : Բոլոր բժիշկք համակարծիք են այսօր ընդունելու թէ՛ սոյն հիւանդութիւնք որոշ, նիւթական, իրական, չօչափելի տարրէ մը յառաջ կուգան, եւ թէ, եթէ կարելի եղած չէ ցարդ սոցա մեծագոյն մասին բնագիտական, տարրաբանական եւ մանրագիտական յատկութիւններն որոշել, դատողութիւնն ու հետեւութիւնն յայտնի կը ցուցնեն սոյն ենթադրութեան ճշմարտութիւնն, զոր գիտութեան նորագոյն հետազօտութիւնք եւ փորձառութիւնք հետզհետէ կուգան հաստատել : Արդարեւ այնպիսի հիւանդութեանց մէջ, որոնց փոխադրականութեան վերայ նախնիք շատ տարտամ գաղափար մը միայն ունէին, այսօր գիտութիւնն գտած է սերմեր, ի՞նչ կ'ըսեմ, կատարեալ դործարանաւոր էակներ, որք բուն իսկ հիւանդութիւնը կը կազմեն : Այս կարգի հիւանդութեանց տիպարը կրնայ համարուիլ բորը (gale) : Ուրիշ բազմաթիւ մորթային հիւանդութեանց մէջ եւս, զորս անկարելի պիտի լինէր ինձ հոս թուել՝ իւրեանց անուանց հայերէն կամ առձկերէն թարգմանութեամբն, եւ զորս դարձեալ չպիտի կարողանայինք ձանչցընել ընթերցողաց, մանրադէտք գտած են՝ թէ եւ ոչ այնչափ կատարեալ, այլ միշտ դործարանաւոր էակներ, որք կենդանութեան ամէն հանգամանք ունին . սնունդ, շարժումն, արգասաւորութիւն, եւն : Իրաւ է որ սոյն ընթացքը կը տանի զմեզ ոչ ինչ անգամ հիւանդութիւն մը համարիլ, բայց ինչո՞ւ զայն եւս փոխադրելի հիւանդութիւն մը չի հա-

մարիմք, միթէ սերմի մը կամ գործարանաւոր էակի մը մեծութիւնը պատճառ մ'է թէ պէտք չեմք փոփազեցիլ տարր մը համարիլ զայն: Ընդ հակառակն, ինչպէս ամեն բանի մէջ, նոյնպէս հոս եւս կը տեսնեմք թէ քնութիւնը *nusումն չընէր* (la nature ne fait pas de saut), եւ թէ ինչ բաժանումն որ կ'ուզեմք ընել ամէն բանի ուսումն ու հետազօտութիւնը գիւրացընելու համար, աւելի քիմածին են քան իրական: Այսպէս, ոչիլին եւ՝ զորօրինակ՝ կապոյտ հալին կամ գօլէրային սերմին միջեւ եղած իրական տարբերութիւնը բնութեան համար թերեւս ձեւի, մեծութեան խնդիր մ'է միայն եւ ոչ այլ ինչ:

Հոս հարկ է անցողակի կերպով ըսել թէ սոյն տարերք որչափ մանր, նուրբ լինին, իրենց ազդեցութիւնն ու գործունէութիւնն ալ թուի թէ այնչափ աւելի արագ եւ զօրաւոր կը լինին:

Ժահր. — Ժահր (virus) կը կոչուի այն հեղուկը որ իւր մէջ կը պարունակէ տարափոխիկ հիւանդութեան մ'արտադրիչ տարրը: Սոյն հեղուկը կրնայ լինիլ կենսաբանական, (physiologique) այսինքն առողջ մարդոց վրայ արտադրուող հեղուկներուն մէջ գտնուիլ, ինչպէս են թուքը՝ կատաղութեան մէջ, տողուկը (crachat, պաղղաւ) կապոյտ հալին մէջ, արիւնը՝ հարսանիքին (rougeole, զրգաւուզ) մէջ. եւն. կամ ախտաբանական (pathologique), այսինքն այնպիսի հեղուկ մը լինիլ՝ որուն նմանը առողջ մարդուն վերայ չիկայ, այսպէս է մանաւանդ թարախը, որ փոխադրական տարրը կը պարունակէ ծաղիկին, պատուաստին, ջերմամիզութեան (blennorrhagie) մէջ. եւն.:

Սա պէտք է գիտել այժմէն թէ այս հեղուկներն, կենսաբանական լինին թէ ախտաբանական, ո՛չ իրենց բնագիտական յատկութեամբքն եւ ոչ տարրաբանական կազմութեամբքն չեն տարբերի նոյն տեսակին վերաբերող ուրիշ հեղուկէ մը որ այդ փոխադրական տարրը չի պարունակեր: Ժահրաւոր կաթիլ մը թարախ ճիշդ հասարակ թարախի կը նմանի. եւ ոչ մի միջոցաւ կարելի է հասկընալ թէ նշտրակին ծայրը բռնուած դոյզն թարախի կաթիլը ծաղիկէ՞, պատուաստէ՞, գաղիական կեղէ՞ (chancre syphilitique), թէ հա-

սարակ խղիայթէ (abcès) մ'առնուած է: Միայն մէկ միջոց
ունիմք զայդ գիտնալու, միջոց մը որ բուն նորա արդիւնքն
է, այն է պատուաստումն, այսինքն կենդանի մարդոյ մ'ար-
եան մէջ ներմուծումն. վասն զի այն ատեն յառաջ կը բերէ
հիւանդութիւն մը որ կը նմանի ճշգիւ անոր որ գինքն ար-
տադրեց: Թէպէտ պնդողներ եղած են թէ հոտոտելիքը կա-
րող է ճանաչել այս կամ այն ժահրը, եւ թէ ծաղիկ հիւան-
դութեան մէջ մասնաւոր հոտ մը կ'արտադրուի, բայց այժմ
կ'ընդունուի թէ այդ հոտը բուն փոխադրական տարրին չի
վերաբերիր, այլ մարմինը ծածկող թարախին շոգւոյն, եւ
թէ ուրիշ բնաւ տարափոխիկ չեղող հիւանդութեանց մէջ
եւս նոյն հոտը կրնայ յառաջ գալ, մինչդեռ՝ ընդհակառակն՝
թեթեւ ծաղիկներու մէջ կրնայ բնաւ երեւան չգալ:

Հիմա առնումք սոյն հեղուկներէն կաթիլ մը, եւ չափա-
ւոր քերմութեամբ մը շոգիացնեմք զայն զգուշութեամբ. նորա
տեղ նուրբ փոշի մը պիտի գտնեմք որ նոյն հեղուկին չափ
զօրաւոր է, եւ որ իւր սոյն գործունէութիւնը բաւական եր-
կայն ժամանակ կը պահէ՝ պարագայից առաւել կամ նուազ
նպաստաւոր լինելուն համեմատութեամբ: Եւ միթէ պատ-
ուաստն ալ այդ կերպով չի՞ պահուիր ընդհանրապէս, մա-
նաւանդ թուրքիոյ մէջ: Ինչո՞ւ ուրեմն, եթէ այդ նուրբ
փոշիներն օդին մէջ տարածուին, չխարողանան յարմար առ-
թի մէջ արտադրել իրենց յատուկ եղած հիւանդութիւնն:

Յառաջագոյն, որ ատեն այս սեռակ խնդիրներն հարկ ե-
ղած լրջութեամբ եւ խուզարկութեամբք չէին քննուեր եւ
չէին կրնար քննուիլ, վասն զի գիտութեան կը պակսէին այն
երկու ամենազօրաւոր պէնքերն, որոց մեծագոյն մա-
սումք կը պարտի այսօր նա իւր ամենամեծ գիւտերն, այն է
տարրաբանութիւնն ու մանրադիտութիւնն, յառաջագոյն,
կ'ըսեմ, կ'ընդունուէր թէ սոյն ժահրերը կատարեալ հե-
ղուկներ էին, եւ միայն հեղուկներ, եւ թէ շոգիանալով
կրնային տարածուիլ: Բայց այսօր գիտնոց ամենամեծ մասն
համաձայն են ընդունելու թէ սոյն հեղուկներուն մէջի ջուրն
է որ կը շոգիանայ, մինչդեռ բուն փոխադրական տարրը կը
մնայ մրուրին, այսինքն շոգիացմանէ յետոյ մնացած մասին
մէջ: Ահա այս մասն է որ ամենանուրբ մասերէ կազմուած

լինելով կը ցնդի օդուն մէջ, եւ կամ այլ եւ այլ առարկայից կաշեւով հեռաւոր տեղեր կրնայ տարածուիլ: Եթէ ժահրը ճիշդ շագիկ նման տարածուէր, պէտք էր որ, սրճափ աւելի տարածուելով ընդարձակուէր, իւր զօրութիւնն ալ այնչափ աւելի նուազէր, ասկից զատ հարկ էր որ ամէն կողմ հաւաստրապէս սփռուէր: Արդ փորձառութիւնը միշտ ասոր հակառակը կը հաստատէ. վստն զի կը տեսնեմք թէ փոխադրելի հիւանդութիւնք ամէն կողմ հաւաստրապէս չեն տարածուիր, այլ այս կամ այն ուղղութեան մէջ, եւ թէ տարածուելով իրենց զօրութիւնը չեն կորսնցըններ: Ուրեմն հարկադրեալ եմք ընդունելու թէ բուն փոխադրական տարրն հաստատուն (solide) մարմին մ'է, որ կարող է հեղուկի մը կամ օդին մէջ աւելալ մնալ իւր վերջին աստիճան ներութեան շնորհիւ:

Բայց չկարծուի թէ սոյն երեւոյթն ամէն տեսակ ժահրութեւ համար տեղի կ'ունենայ: Կան հիւանդութիւնք որոց փոխադրական տարրը բնաւ օդին մէջ չի անցնիր, ինչպէս են կատաղութիւնը, գաղխական ախտը, ջերմամիզութիւնն. մինչդեռ կան ուրիշներ որոց մէջ ժահրն անհունապէս աւելի յաճախակի կը հաղորդուի մթնոլորտին միջոցաւ քան սղատուատմամբ: Այս կարգէն են մանաւանդ փոխադրելի հիւանդութեանց մեծադոյն մասն, օրինակի համար ծաղիկը, հարսանիթը, (rougeole), կարմրախտը (scarlatine), կապուտ հազը (coqueluche), եւն: Հոս արժան է դիտել սա զարմանալի երեւոյթը թէ, մինչդեռ ծաղիկը մթնոլորտին միջոցաւ կը փոխադրուի ընդհանրապէս, սղատուատմութեամբ բնաւ չէ կարող օդին մէջ ցնդելով ներգործել չսղատուատուած անձանց վերայ:

Փոխադրական տարրեր վերայ սոյն հանրական ծանօթութիւնները տալէ յետոյ, լաւ է որ ընթերցողաց ծանօթացընեմք բոլոր այն հիւթերն, որք այս կամ այն հիւանդութեան մէջ փոխադրական տարրը կը պարունակեն:

Ընդհանրապէս խօսելով, սոյն տարրը կը գտնուի այս կամ այն հիւանդութեան ենթակայ եղող բուն հիւանդ գործարանին արտադրութեանը մէջ: Այսպէս, ծաղիկին սերմը կը գտնուի պալարներուն մէջ. կարմրախտին, հարսանիթին տար-

րը կ'արտադրուի մորթին վերայ. (Հարսանիթին մէջ արեւն ալ կրնայ հիւանդութիւնը փոխադրել). Կապոյտ հաղին թոյնը կը գտնուի տողուկին մէջ. գօլէրայինը (եթէ կայ, վասն զի սա խնդրոյ ներքեւ է, ինչպէս որ ետքէն պիտի տեսնուի), ինչպէս նաեւ ժանտաւենդինը (fièvre typhoïde)՝ տղեաց արտադրութեան, կղկզանաց մէջ, եւն: Մորթային հիւանդութեանց փոխադրիչ տարրն նոյն իսկ հիւանդ մասանց արտադրութիւնն են. ինչպէս են բորը (*) (gale), քսք (teigne) եւ այլն: Ջերմամիզութեան ժահրը՝ միզանցքէն հոսող թարախին, պարզ չարակեղինը (chancre simple)՝ կեղին արտադրութեանը մէջ, իսկ գաղլակաւն ախախը՝ նախնական եւ երկրորդական չրջանի բոլոր վէրքերուն արտադրութեանց, ինչպէս նաեւ նոյն իսկ արեան մէջ: Կատաղութեան ժահրը կը գտնուի լորձունքին, որպէս եւ արեան, եւ մինչեւ իսկ ուղեղին եւ ջղային դրութեան զանազան մասանց մէջ: Կեղծամաշկութեան (diphthérie) փոխադրական տարրը կը գտնուի կեղծամաշկերուն, լորձունքին, ինչպէս նաեւ հիւանդին բերնէն ելնող օդին մէջ: Վերջերս ծիւրախտի վերայ կատարուած ամենանուրը զննութիւնք եւ փորձառութիւնք կը ցուցնեն թէ սոյն հիւանդութիւնն եւս փոխադրելի է, բայց ոչ խիստ դժուար, եւ թէ փոխադրական տարրը կը գտնուի սողուկին եւ արտաշնչեալ օդին մէջ իսկ: Պէրլինի մէջ կազմուող Գերմանական բժշկական հանրաժողովին (congrès médical) մէջ մեծ վիճաբանութեանց դուռ բացաւ նշանաւոր բժշկի մը խուզարկութեանց արդիւնքն, որոցմէ կը հետեւցընէր թէ թոքատապն (pneumonie) իսկ մանրածուներէ (microbe) յառաջ կուգայ, զորս կրցած էր զննել եւ ռսումնասիրել: Գալով այն խնդրոյն թէ ժահրերն մըջափ առեն կարող են պահել իրենց գործունէութիւնն, այդ մասին որոշ ոչինչ կա-

(*) Թէպէտ քոր բառն lepre բառին դէմ դրուած է բառարանաց մէջ, սակայն ժողովուրդը զայն աւելի galeի նշանակութեամբ գործածելուն համար, մեր եւս սոյն վերջին նշանակութեամբ գործածեցինք զայն, եւ իսկ բառն ալ teigne բառին վերապահեցինք: Իսկ lepre հիւանդութիւնն՝ քս ալժմեան մորթաքանից՝ անորոշ եւ հազուադիւս հիւանդութիւն մը լինելով, հոգ չէ թէ Հայերէն բառ չունենամք նորա համապատասխան: Ասկից զառ ուրուի բառը կրնայ ի հաւելին սոյն պակասը լնուլ:

րելի է ըսել. որովհետեւ սոյն խնդիրը բազում պայմաններէ կախումն ունի, զորս ճշդել անկարելի է, ինչպէս են՝ օրինակի համար՝ ժաշրին տեսակը, կլիման, օդին ջերմութեան եւ խոնավութեան տոտիճանը, պահպանման եղանակն, եւն: Դիտուած է սակայն թէ երբեմն շատ տարիներէ յետոյ ժաշր մ'իրեն զօրութիւնը տակաւին պահած է: Ծաղիկէ մեռնող անձինք հիւանդութիւնը գեռ կարող են այլոց հաղորդել, եւ մահուանէ տարիներ յետոյ գերեզմանէ դուրս հանուած դիակը կրցած են սոյն հիւանդութիւնն յառաջ րերել, միայն թէ դիակը պէտք է որ վտած չլինի: Շատ բարձր եւ շատ ցած ջերմութեան աստիճաններ կը ջնջեն ժաշրին զօրութիւնն, ինչպէս նաեւ շատ նիւթեր օրք դայն կը թուաւորեն, որպէս են գըղը (chlore) ալքօլը, սնդիկի կրկնագըղը (bichlorure de mercure կամ sublimé corrosif), փենական թթուն (acide phénique), եւն: Եւ միթէ սոյն պարագայն եւս ապացոյց մը չէ՞ ժաշրերուն մանրանասնկներ (microzoaire) կամ մանրաբուսիկներ (microphyte) պարունակելուն:

Այս խնդրոյն անմիջապէս կը յաջորդէ սա խնդիրն եւս, թէ փոխադրելի հիւանդութիւն մը շարունակ մէկ անձէ ուրիշի հաղորդուելով, անհունապէս իւր զօրութիւնը կը պահէ՝, թէ հետզհետէ տկարանալով կրնայ գալ ժամանակ մը, յորում բոլորովին սպառելով անհետանայ: Դիտուած է որ կատաղութիւնը մէկ շունէ ուրիշ շան անցնելով երրորդ կամ չորրորդ շունէն այլեւս չփոխադրուիր, իսկ երբ մարդուն անցնի, անմիջապէս անոր վերայ կ'սպառի իւր զօրութիւնն, եւ ալ եւս ոչ ուրիշ մարդու եւ ոչ իսկ վերստին ուրիշ շան մը չէ կարող անցնիլ:

Դատողութիւնը կ'ընդունի եւ փորձառութիւնն ալ հաստատել կը թուի որ, եթէ հիւանդութեան մը սերմն աննպաստ պարագաներու մէջ փոխադրուի, իւր ազդեցութիւնն ալ նուազ զօրաւոր լինելով, կրնանք հետեւցնել որ եթէ սոյն ծախող պայմանները միշտ շարունակին, հիւանդութիւնն ալ հետզհետէ տկարանալով կրնայ մինչեւ իսկ անհետիլ: Օրինակի համար, եթէ պատուաստը լաւ կազմուած պալարէ մը չառնուի, եւ չէ թէ հինգերորդ կամ վեցերորդ օրն, այլ ութէն մինչեւ տասներորդ օրն եւ աւելի ուշ առնուի (ինչ-

պէս որ կ'ընեն պատուաստողք ընդհանրապէս, որպէս զի սլաւարն աւելի մեծնալով, շատ պատուաստ կարենան առնուլ), այն աստե՛ն պատուաստն իւր զօրութիւնը կորսնցուցած կը լինի, վասն զի բուն ժահրին տեղ թարախ կազմուիլ սկսած կը լինի: Ասկէ զատ միթէ մեք բժիշկս եւ ժողովուրդն խիղիւրտած չեմք թէ տարախոխիկ հիւանդութիւն մը, օրինակի համար, հարսանիքը, կարմրախտը, կամ ծաղիկն անուղղակի կերպերով փոխադրուած աստե՛ն աւելի թեթեւ կ'ըլլայ՝ քան եթէ նոյն խիղիւրտած հիւանդին քով գտնուող անձանց վերայ փոխադրուի:

Փողովուրդն այս երեւոյթն այնչափ լաւ զիտած է որ ուզած է անկից օգուտ քաղել, եւ կը տեսնենք յաճախ թէ տան մը մէջ թեթեւ հարսանիք մը պատահած աստե՛ն, ուրիշ տղայներ եւս նորա մօտ կը դնեն որպէսզի անոնք եւս թեթեւակի ունենան այդ հիւանդութիւնն: Բայց ասի տալահով միջոց մը չէ, վասնզի եթէ թեթեւ է հիւանդութիւնն, միւս կողմէ սա յոռի սարագայն կայ թէ փոխադրութիւնն անմիջական լինելով, աւելի զօրաւոր կերպով կ'ազդէ, որով շատ անդամ հիւանդութիւնն աւելի զօրաւոր կը լինի: Նոյնպէս, այն ժամանակ յորում պատուաստը չէր գտնուած, խոհուե՛ն եւ զիտող անձեր այն երեւոյթը զիտելով թեթեւ ծաղիկներու պալարներէն կը պատուաստէին ուրիշ անձեր, որով սոքա թեթեւ ծաղիկ կ'ունենային, եւ տոնոցմէ ալ ուրիշներ աւելի թեթեւն, եւ այսպէս հետզհետէ: Բայց երբեմն ալ կը սխառահէր որ այս կերպով սոսկալի սաստիկութեամբ ծաղիկներ կ'ունենային անձեր, որք՝ եթէ ծաղիկէ պատուաստուած չլինէին՝ անուղղակի կերպիւ կամ ինքնաբերաբար թերեւս բնաւ ծաղիկ չպիտի հանէին իրենց կենաց մէջ: Բայց եւ այնպէս այս միջոցն հարկաւ հետզհետէ աւելի պիտի ընդհանրանար եւ կատարելագործուէր ոոյն ահաւելի հիւանդութեան ըստ կարի առաջքն առնլոյ համար, եթէ Անգղիացի ծէններ անուն բժիշկը գտած չլինէր պատուաստը, որ թէպէտ ոչ բացարձակ այլ բուսական զօրաւոր ընդդիմութիւն մը յառաջ կը բերէ ծաղիկ հիւանդութեանց դէմ, որով թէ այն հիւանդութենէն բռնուողաց թիւը կը նուազի, եւ թէ բռնուողներն ալ համեմատաբար աւելի թեթեւ տեսակէն

կը բռնուին: Ետքէն առիթ պիտի ունենամք այս մասին վերայ դարձեալ խօսելու: Վերջին ժամանակներս նշտնաւոր մանրադէտք սկսան այս ուղղութեամբ շատ փորձեր կատարել, որոցմով նպատակ ունէին զանազան տեսակ ժահրերն այլ եւ այլ միջավայրերու մէջ մշակելով կենդանեաց եւ մարդոց պատուտտեւել, որպէս զի սոքա նոյն հիւանդութեան ամենաթեթեւ տեսակն ունենան, որով չկարենան այլ եւս նոյն հիւանդութենէն բռնուիլ: Ածխախտ (charbon կամ pustule maligne, գարս գապարճը,) կոչուած հիւանդութեան վերայ, որ ոչխարի եւ կովու սեւին յատուկ հիւանդութիւն մը լինելով հանդերձ, կարող է մարդուն եւս անցնիլ, սոյն փորձերը թէպէտ քիչ շատ արդիւնք ցոյց տուին, բայց դեռ բաւական համոզիչ չեն վերջնական լինելու համար: Նոյն տեսակ փորձեր եւս սկսած են կատարուիլ վերջերս Ամերիկայի մէջ դեղին աեհդ (fièvre jaune) կոչուած հիւանդութեան վերայ:

Կը մնայ մեզ հիմա խօսել խնդրոյ մը վերայ եւս, որ դարերէ ի վեր ջերմ վիճաբանութեանց եւ ամեն տեսակ ենթադրութեանց առարկայ լինելէ յետոյ, այսօր իսկ դեռ բոլորովին անլոյծ վիճակի մէջ մնացած է, այն է թէ տարափոխիկ հիւանդութեանց ծագումը մէկ աղբիւրէ է, թէ սոյն հիւանդութիւնք կարող են ինքնաբերաբար եւս յառաջ գալ եւ յետոյ փոխադրութեամբ տարածուիլ: Տեսնուած է որ փոքր կղզիներու կամ առանձնացեալ վայրերու մէջ յանկարծ փոխադրական հիւանդութիւն մը ծագած է, բայց միակեանք (uniciste), այսինքն մէկ աղբիւր միայն ընդունողք, կը պնդեն թէ միշտ փոխադրական տարր մը կամ պահուած էր հոն շատոնց ի վեր եւ կամ նոր եկած է դրսէն առարկայի մը կողջելով եւ կամ նոյն իսկ օդին միջոցաւ: Սակայն ասոնք չեն կարող պատասխանել սա հարցման թէ, այն պարագայներ որք առաջին անգամ արտադրեցին նոյն հիւանդութիւնն, ինչու համար չկարենան ուրիշ անդամներ եւս արտադրել զայն: Միթէ չան վերայ կատաղութիւնն ինքնին չ'ծագիր: Վերջապէս բժշկաց մեծամասնութիւնն կ'ընդունի այսօր թէ փոխադրական հիւանդութեանց շատերը կրնան ինքնաբերաբար ծագումն առնուլ զանազան պարագայից վուգատիպութեամբ, զորս որոշել եւ ճշգրտել անկարելի եղած է ցարդ:

եթէ սոյն կարծիքն չէ յաջողած ընդունուիլ լսելաց ամբողջութենէն, գոնէ զայն հերքող մասն ալ կարող չէ եղած բաւական զօրաւոր փաստեր յառաջ բերել ազացուցանելու համար թէ միայն փոխադրութեամբ է որ սոյն հիւանդութիւնք կը տարածուին եւ ոչ այլ եղանակաւ: Միայն գաղիական ախտին նկատմամբ խնդիրը կը տարբերի: Այսօր եւ ոչ մի բժիշկ չընդունիր թէ սոյն հիւանդութիւնը կարող է յանկարծ ինքնաբերաբար (spontanément) ծագիլ առողջ մարդու մը վերայ: Անշուշտ առաջին անգամ՝ սոյն հիւանդութիւնը ծագելու միջոցին, շատ նպաստաւոր պայմաններ դասու, որք այսօր կը թուի թէ բնաւ չեն կրնար միանալ, այնպէս որ այսօր միմիայն փոխադրութեամբ է որ սոյն ախտը կը տարածուի ամբողջ աշխարհի վերայ:

Վերջին խնդիր մ'ալ կը մնայ մեզ քննելիք, սա թէ, ժահր մը կրնայ մէկէ աւելի հիւանդութեան սերմ տարուանակել. այսինքն թէ, օրինակի համար, եթէ նոր պատուաստուած տղայ մը յանկարծ հարսանիք կամ կարմրախտ ունենայ, անկից առնուած ժահրը կարող է թէ՛ պատուաստը եւ թէ՛ միւս հիւանդութիւնը միանգամայն հաղորդել ուրիշ տղու մը՝ որ ոչ պատուաստուած լինի եւ ոչ հարսանիք հանած: Այս խնդիրն երկայն ատենէ ի վեր խնդրոյ տակ լինելէ յետոյ, այսօր լուրջ դատողութիւնն ու մանրազնիին փորձառութիւնք կը միտին հաստատել թէ՛ ժահր մը միայն մէկ հիւանդութիւնն կարող է արտադրել:

Չկարծուի թէ այս խնդիրը կարեւորութենէ զուրկ է. ընդհակառակն շատ լրջօրէն քննուելու արժան խնդիր մ'է սա, որովհետեւ, թողլով ուրիշ խնդիրներն, ասկէ կ'ախուսն ունի օրոշել թէ գաղիական ախտի ենթակայ եղողէ մ'առնուած պատուաստը կրնայ ուրիշ տղու մը հաղորդել սոյն ախտը: Այս խնդրոյն վրայ թեր ու դէմ տեղի ունեցած կարծեաց մէջէն ամէնէն հաւանականը սա լինել կը թուի որ, եթէ գաղիական ախտ ունեցող տղու մը թեւին վերայ բացուած պատուաստէն ժամանակին առնուած պատուաստը՝ առանց ամենափոքր կոթիլ մ'արեան, եւ եթէ տղուն թեւին նոյն կէտին վերայ բնաւ գաղիական ախտի վերաբերեալ որ եւ է վէրք չգտնուի, միմիայն պատուաստը կը փոխադրենք

միւս տղուն: Բայց կրնայ պատահիլ որ սոյն հիւանդ տղուն թեւին վերայ շինուած նշտրակի կամ ասեղի վերքերուն վերայ գաղիական օխտի վերաբերեալ որ եւ է վերք մը (ulcère, plaque muqueuse,) եւն. կազմուի, որ չճանչուելով պատուաստ կարծուի եւ ըստ այնմ հազորդուի ուրիշ տղու մը. այս պարագային մէջ միմիայն գաղիական օխտը կրնայ հազորդուիլ միւս տղուն եւ ոչ պատուաստը:

Լըրու անուամբ բժիշկ մը նոր պատուաստուած տղայ մը տեսած է որու թեւին վերայ երկու պալարներ կազմուած էին, մին կեդրոնը, եւ միւսը նորա բոլորաիքը՝ չըմանակածեւ: Եւ որովհետեւ տղուն մարմնայն վերայ ծաղիկի ուրիշ պալարներ եւս կային, կասկածեր է թէ այդ կրկին պալարին մին ծաղիկ, իսկ միւսն պատուաստ էին: Ուստի սոցա երկուքին ժահրերն եւս առանձինն առնելով ուրիշ անձանց վերայ պատուաստեր եւ տեսեր է որ մին պատուաստ էր, իսկ միւսը՝ ծաղիկ: Արդ, ինչ որ տեղի կ'ունենայ ծաղիկին եւ պատուաստին համար, որոնք գրեթէ մէկ անոակի կը վերաբերին, եւ որք փոխադարձ օխտագատութիւն (immunité) յառաջ կը բերեն, ինչո՞ւ ճշմարիտ չլինի նաեւ պատուաստին եւ գաղիական օխտին համար: Ասկից զատ գաղիական օխտի ենթակայ անձի մը վերայ դիպուածով կազմուած որ եւ է խղիւղթի կամ այլ ոչ-ժահրաւոր թարախ մ'ուրիշ անձի մը պատուաստուելով տեսնուած է որ նորա վերայ ոչինչ յառաջ բերած է:

Բայց սոյն դիտողութիւններն դեռ չատ հեռի են վճռական լինելէ եւ գիտական կարեւորութիւն միայն ունին. գործնականին մէջ պէտք է միշտ ենթադրել թէ պատուաստի միջոցաւ գաղիական օխտը կրնայ հազորդուիլ, որովհետեւ՝ հակառակին հաւատարմով կարելի է անխոհմտութիւններ գործել, եւ այսպէս տղան ծաղիկէ անպատեւ ուղեւով գաղիական օխտի զոհ ընել:

(Շարունակելի)

Ս. Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԾԱԳՈՒՄՆ ԵՐԿՐԻ

Բ.

Նախորդ յօդուածոյ դիտողութիւններով եւ բնական օրինօք հաստատուած է թէ՛ երկիրս մի հեղուկ մարմնոյ ստանալիք ձեւն առած է. այսինքն, ո՛ր եւ է հեղանիւթ եւ կամ հոյսային մի զանգուած՝ եթէ երազութեամբ իւր առանցից վերայ դառնայ՝ կեդրոնախոյս զօրութեան պատճառաւ բնական ձեւն չկարենալով պահել՝ բեւեռքն կսկսին տախարակ ձեւն առնուլ. բայց եթէ հաստատուն վիճակն ունեցող մի գունեսոյ այս հոլովումն դարուց ի դարս շարունակէ՝ ոչ երբեք կերտարանալոյս կը լինի:

Փլաթոյ այս ենթադրութիւնն փորձառութեան ասպարիզին մէջ դնելով կը հաստատէ թէ՛ եթէ չիթ մի ձէթ, իւր տեսակարար կշռոյն հաւասար մի հեղանիւթոյ մէջ դրուի, նորա ամէն կողմն ձիթոյ կաթիլն հաւասարակշռութեան մէջ մնալով՝ ամբողջովին մի դնտոյ ձեւն կառնու, այս գնտաձեւ ձիթոյ կաթիլն, կեդրոնէն անցնելու պայմանաւ՝ հաստատուն եւ մի նուրբ գաւազանաւ դարձնելով՝ եթէ մի հոլովական շարժում տրուի, առանցքին անցած կոյսերն ձեւոյ կեդրոնին (centre de figure) մօտենալով եւ առանցքէն ամենազեռի գտնուող կողմերն եւս առաւել տարածուելով ձիթոյ կաթիլն երկրիս այժմեան ձեւն կստանայ. հոլովական շարժման երազութիւնն ալ այնչափ առաւել կը լինի:

Աւատիկ այս փորձով եւս կրնամք ըմբռնել թէ՛ երկրիս բեւեռքն ապի եւ հասարակածն ուսուցեալ է. ասկէ կը հետեւի թէ՛ երկիրս տարբեր մեծութեամբ երկու տրամագիծ կ'ընծայէ, բեւեռինն է 12,712,648 մետր, իսկ հասարակածինն 12,755,972 մետր:

Ըստ Տըլափլասի, արեգակնային դրութիւնն յառաջնումն գնտաձեւ կազային մի մեծ զանգուած էր. այս զանգուածն շարունակաբար եւ ամենարագ կերպիւ թաւալելով իւր առանցից վերայ՝ այժմեան երեւակին ձեւն առած եւ կեդրոնախոյս զօրութեան անհաւասարակշռութեան պատճառաւ, որ յառաջագոյն հաւասարակշռութեան մէջ էր ընդ

կեդրոնաձիգ զօրութեան, մի մաս անջատուելով ի նմանէ՝ մի մոլորակ յառաջ եկած է։ Իսկ նախկին մեծ զանգուածն՝ իւր ծանրութենէն մի մաս կորսնցընելով՝ երազութիւնն բնականաբար տւելցաւ եւ այսպիսիւ հետզհետէ ծնունդ տուաւ արեգակնային դրութեան մոլորակաց։ Եւ այս անջատեալ մասերն ալ իւրեանց վերայ թաւալեցան ինչպէս կը թաւալէին մեծ զանգուածէն չբաժնուած։ Այս դրութեան ասպացոյց են օգաքար կտո՛ւ երկնաքարերն, որք ասուպներու բեկորներ են, եւ որք կը բաղկանան երկրագունտս կազմող զանազան նիւթերէ, ինչպէս երկաթ, ծծումբ, պղինձ, բնածուխ (1), անագ, եւ այլն։ Մեծ ասպացոյց մ'ալ լուսապատկերական վերլուծութիւնն (analyse spectrale) կ'ընծայէ մեզ, ցուցանելով թէ արեգական բաղադրութեան մէջ գտնուող նիւթերն, ըստ մեծի մասին, երկրիս եւ այլ մոլորակաց բաղադրութեանց մէջ ալ կը տեսնուին։

Գալով այն հարցման թէ ինչո՞ւ այժմ' ալ արեգակէն նոր մասեր չեն բաժնուիր եւ նորանոր մոլորակաց ծնունդ տալ, կը պատասխանեմք թէ արեգակն այժմեան թաւալմանէն 219 անգամ առաւել պէտք է թաւալիլ որ հաւասարակշռութիւնն կորսնցընելով մի մաս անջատուի ի նմանէ եւ ծնունդ տայ այլ մոլորակի։

Կան ուրիշ բաղմամբիւ դրութիւնք երկրիս նախկին կազմութեան կամ ծագման վերայ, բայց համառօտութիւնն, զոր վերեւ մեզի պայմոն ընդունեցանք, չներբեր մեզ զանոնք մի ըստ միովէ նշանակել։

Այս զանազան դրութեանց մէջէն ամենէն ընդունելին

(1) Պէտք չէ շփոթել բնածուխ բառն ածուխ բառին հետ, ինչպէս կ'ընեն ոմանք ածուխ Թարգմանելով qcarbon, զի՝ առաջինն զոս ածուխ լինելով եւ ամէն սեսակ ածուխներն իւր մէջ պարունակելով՝ carbone կը Թարգմանի առ Գաղղիացիս իսկ երկրորդն՝ charbon։

Ուրիշ առթիւ ընդարձակօրէն պիտի խօսիմ այս եւ այս սեսակ բառից վերայ՝ եթէ յաջողիմ աւարտելու երկհատր բժշկական բառից բառարանս որոյ արդէն 1880էն ի վեր մեռնարկած եմ։

Այս մասին չեմ գլանար իմ խորին շնորհակալիւքն հրապարակաւ յայտնելու Մեծ. Տոք. Տիգրան Էֆ. Փէշիմալեանին որ՝ իւր անդուլ աշխատութեամբ հաւաքած բժշկական բառերն հաճութեամբ ինձ կը շնորհէ։ Երանի Թէ ամէն ազգային գիտունք այսպէս լինէին։

Տըլափըլասի դրութիւնն է, թէպէտեւ արդի գիտունք անոր այլեւայլ կէտերն աւելի եւս ուղղելով զայն կատարելագործած են: Ուրիշ անգամի կը թողուիք սոյն դրութիւնն պարզել այնչափ որչափ որ իւր կարեւորութիւնն կը պահանջէ:

Տեքարդայ հետ հաւանական փաստերով կրնամք ընդունիլ թէ՛ երկրիս կեդրոնն կարի ջերմ լինի, եւ այս ջերմութիւնն կեդրոնական ջերմութիւն կ'անուանեմք, եւ ընդ միշտ հաւան ատրիճանի մէջ մեաաղներ կը պարունակէ, որպէս հրաբուլխք իւրեանց արծակած խանձողներով (lave) եւ ջերմութիւնք՝ իւրեանց մէջէն ցայտած եռացեալ ջրերով կապացուցանեն զայս:

Ոմանք կը կարծեն թէ՛ այս կեդրոնական ջերմութիւնն արեգակէն արտադրեալ անընդհատ ջերմութենէն առաջ եկած է եւ երկրիս մէջ կը պահուի. բայց եթէ այսպէս լինէր, արեգական ջերմութեան անմիջական ներգործմամբ՝ երկրիս ջերմութիւնն երթալով իւր խորերուն մէջ նուազելէ ի զատ իւր մակերեւութին վերայ աւելի մեծ լինելու էր. մինչդեռ ասոր հակառակն կը տեսնուի:

Պէտք չէ մոռնալ թէ՛ երկրիս արեգակնային ջերմութիւն ո՛ւլ ունի, որ զանազան խորութեամբք կընդմտանէ այլ եւ այլ երկրիներու մէջ, բայց այս խորութեան վերջին կէտն կարգ մի կայ՝ որոյ ջերմութիւնն անփոփոխ է ամէն եղանակի մէջ, եւ որ կը կոչուի կարգ անփոփոխ (couche invariable): Եթէ այս կարգէն վայր դէպ ի խորն իջնելու լինիմք, ջերմութիւնն խառէ ի խառ կ'աւելնայ՝ միջին հաշուով իւրաքանչիւր 55 մետր խորութեան՝ ջերմութիւնն մի աստիճան աւելնալու պայմանաւ: Այս ջերմութիւնն աւելի պարզ բացատրելոյ համար՝ առնուիք արթեղեան ջրհորներէն մի քանին, օրինակ իմն՝ ի Կըլնելլ արթեղեան ջրհորոյ խորութիւնն իբր 548 մետր լինելով՝ յարտաքս ցայտեալ ջրոյ ջերմութիւնն տարւոյ ո՛րեւ է եղանակաց մէջ 27 հարիւրամասն (centigrade) աստիճան է, նոյնպէս եւ 1861 ին ի Փասի բղխեալ արթեղեան ջրհորոյ խորութիւնն 587, 3 մետր լինելով՝ բղխեալ ջուրն հանապազ 28° ի մէջ էր, որ եթէ սորա խորութիւնն 757 մետր լինէր՝ ցայտեալ ջրոյ ջերմութիւնն 55° պիտի լինէր (բաղանեաց ջրոց ջերմութեան աստիճան), իսկ եթէ խորու-

թիւնն 3,500 մետր լինէր՝ ջրոյ ջերմութիւնն ալ 100° ի պիտի հասնէր (եռացեալ ջրոյ ջերմութեան տատիճան)։

Ասկէ եւս կը հետեւի թէ երկրիս կեդրոնն անհուն վառարան մ'է, եւ անոր մէջ պարունակեալ հեղանիւթք՝ անդ գտնուող կազերէն ճնշուելով, նորա անհեթեթ ծերպերէն եւ քարայրներէն յարտաքս ժայթքելով եւ ցրտութեամբ հեղանիւթ վիճակէ ի հաստատուն վիճակ անցնելով՝ այլեւայլ բարձրութեամբ լեռներ կազմած են, եւ կամ երկիրս իւր կեղեւն ստանալէն յետոյ՝ կեդրոնն հաւաքեալ կազերն իւրեանց առածգական զօրութեանց պատճառաւ նոյն կեղեւն բարձրացնելով, կամ թէ լեռներն՝ հիմն ի վեր տապալելով, եւս եւ երբեմն զանոնք նորէն կանգնելով, երկրիս կեղեւն ուռեցընելով, միով բանիւ, ցամաքներն՝ կղզիներն՝ լճերն եւ ծովերն կազմած են։

Այսպէս երկիրս կերպարանալէն յետոյ՝ մինչեւ ցայժմ զանազան փոփոխութիւններ կրեց, զորս նշանակելոյ համար երկրաբանք երկու գլխաւոր գետնակներ կ'ենթադրեն. այսինքն՝ Ա՝ Պլուտոնական կամ հրեղէն գետնակ (terrain Plutonien. igné) եւ Բ՝ Պոսիդոնական կամ ջրեղէն գետնակ (terrain Neptunien, aqueux)։

Ա. — Հրեղէն գետնակն բխրեղական հիւսուածքով միապաղաղ քարաժայռէ կը բաղկանայ, եւ ջրեղէն գետնակաց պէս ամենեւին բրածոյք չարտոնակեր։ Այս գետնակն երկուքի կը բաժնուի, Ա՞ գետնակ հրաբխական կամ հրաձեւ (terrain volcanique, pyroïde) եւ Բ՞ գետնակ ագալլիսեան (terrain agalysien)։

Բ. — Հրեղէն գետնակն ջրոց սուզակներէ կազմեալ զանազան խաւերէ կը բաղկանայ, որք կը պարունակեն՝ վանակն, կիր, բնածուխ, կաւ, եւ այլն։ Այս գետնակն հնգի կը բաժնուի, Ա՞ գետնակ նախնական (terrain primitif, primaire), Բ՞ գետնակ երկրորդական (terrain secondaire), Գ՞ գետնակ երրորդական (terrain tertiaire), Դ՞ գետնակ չորրորդական (terrain quaternaire) եւ Ե՞ գետնակարդեան (terrain moderne)։

3. 3. ՊԱՍՄԱՃԱՆ

Ապրիլ թերթին 154 երես եւ երրորդ տաղին մէջ գրուած «հրահալելի (fusible)» բառն «հալեալ (fondu)» պիտի լինի։

ԼԵԶՈՒԱՔՆՆԱԿԱՆ

Հանդիսիս անցած ամիսը զիտույութիւն մը բերաւ հմտու-
լից մասնագէտ անձէ մը Թուրքերէն ար (ձի) բառին այն
մեկնութեան վրայ, զոր մենք տուած էինք՝ զայն ծագումն
համարելով նոյն լեզուին արմադ եւ արլամադ բայերուն ար
արմատին։ Ահա մեր խօսքը. « Թուրք-թամ արական վաշկա-
տուն տոհմերն ուլ հնաեւրոպական ազգաց պէս հասարակաց
բառ մը ունին, որ նոյն է ճշդիւ մեզի ծանօթ Թուրքերէն
آرماتին հետ, եւ սնունդնուած է այսպէս آرمات և և آرمات
նաեւնոյ բայերուն ար արմատէն, ուստի եւ այս ժողովրդոց
մէջ ձին իր յորջորջումն տուած է որոշորայնս ընթացքէն»
եւ այլն։ Այդ մեր բացայայտ խօսքը սա միայն կը նշանակէր
որ յիշուած թուրք բառերուն երեքն ալ (ար, արմադ եւ
արլամադ) յառաջ եկած են միեւնոյն ար «արմատէն», որ
և և և, նաեւնոյ կամ տոնց նման վերացեալ իմաստ մը կը
բովանդակէր անտարակոյս։ Սակայն երբէք չէր անցած մեր
մտքէն ըսել թէ ար (ձի) արթաւագ «բառէն» անուանուած
ըլլայ. վասն զի, մեր ըմբռնման համեմատ, արմատէ կամ
բառէ մը անանցուիլ նոյն բան չի նշանակեր։ Արմատ ըսելով
կը հասկնանք մենք — ինչպէս Հնդեւրոպական նոյնպէս
Թուրք-թամ արական լեզուաց մէջ — այն հաստատուն (նշա-
նակութեան խաբիսին ելուլ) տարրներն, զորոնք կրնանք
իրեւ մակդիր վրայ եկած ուրիշ այլեւայլ տարրներէն զա-
տել մերկացնել։ Իսկ քառ լեզուին այն մասերը կ'անուանենք,
որոնք հասարակօրէն զոնսպան մակդիրներ բերելով արմատ-
ներուն վրայ՝ տոնց վերացեալ ընդհանուր իմաստը կը
թանձրացնեն, կը մասնաւորեն։ Այսպէս, օրինակի աղագաւ,
գորգմադ եւ գոգմադ բայերուն գորգ եւ գոգ արմատներէն
գորգու եւ գոգու գոյական բառերն անանցուած են ու
մակդրով։ Ուրեմն բառն հարկ է որ արմատէն զատ բան
մըն ալ աւելի ունենայ միշտ վրան. թէ եւ կը գտնուին, յատ-
կապէս մեզի ծանօթ թուրք լեզուին մէջ, նաեւ այնպիսի
բառեր, որոնք իրենց բայական արմատէն բնաւ տարբերու-
թիւն չունին։ Այսպիսի բառ մըն է, զորօրինակ, ար (ձի)

որ իւր աք (նետեւ) արմատին վրայ անշուշտ մակդիր մը բերելով՝ նախապէս կրցեր էր ձխ նշանակել, թէ եւ յետոյ ժամանակ վրայ անցնելով նոյն մակդիրը կրնար բառին ծայրէն անհետացած ըլլալ։ Ասոր նման միավանկ բառեր բաւական յաճախ կը պատահին թուրք լեզուին մէջ, ինչպէս գաշ, քաշ, պաշ եւ այլն, որոնք հարկաւ սերած են այլեւայլ բառական արմատներէ՝ (որ հիմայ յայտնի գոյութիւն չունին) զրկուելով տակաւ գտնէ ձայնաւոր մակդրէ մը, թէ եւ այս վերջին պատահականութիւնն յատկապէս չեղաւ չենք կրնար տակաւին մտաւ չունենալով ձեռուրնիս։

Այսչափս ընդհանրապէս ծանուցանելէն ետեւ կանխաւ, կը սկսինք քննել մեր դէմն հանուած առարկութիւններն, որոնք նախկին համոզումնիս խախտելու չափ զօրաւոր չեն երեւար մեզի։

Զի կրնար ուրացուիլ որ, գտնէ թուրք լեզուին մեզի ծանօթ վիճակին մէջ, պարզ բայերուն հրամայականին եզակի երկրորդ դէմքն հասարակօրէն անոնց արմատը կ'ընծայեցնէ։ Այսպէս գօփ, գօփմագ բային թէ արմատն է եւ թէ միանգամայն հրամ. եզ. երկ. դէմքը։ Սակայն ոչինչ նուազ ստուգութիւն ունի նաեւ սա որ բայի մը վերջին արմատն՝ հրամայականի նոյն դէմքէն բնաւ կախում չունի, ուստի եւ ասոր հետ կապուիլ չի կրնար, վասն զի ամեն բայ արմատական հարկ չէ որ ըլլայ։ Այսպէս յայտնի է որ գօփ-արմագ բային վերջին արմատը գօփ-ար չէ այլ գօփ է, եւ արածանցական բայաբուն շինող մակդիր մըն է լոկ՝ բաւական գործածուած թուրք լեզուին մէջ, չըգարմագ (չըգմագ), օնարմագ (օնմագ), գըգարմագ (գըգմագ), գուրթարմագ (գուրթուրմագ) եւ այլն։ Ուրեմն բայի մը սկզբնական արմատը գտնելու համար՝ լուծելու զտտելու է պայն ամեն յաւելական տարրերէ գտնէ մինչեւ այն աստիճան՝ որչափ կարելի է ապահովութեամբ։ Այսպէս մեր թուրք լեզուին մէջ ըրած հետազոտութիւններէն երաշխաւորութիւն առնելով՝ չենք տարակուսիր բաւական հաւանականութեամբ վճռելու, որ կըն « չողալ, երեւիլ » նշանակութեամբ վերջին անլուծանելի արմատէ մը ածանցուած են հետագայ թուրք բառերն, որ են կիօյ (կէօվ, կէօբ), կիւն տակէ կիւն-սիւզ (հասարակ օր),

կիւն-եշ (=կիւն բշտը), կիօ-րմէք, կիօ-զ եւ ասկէ կիօ-ւթէր-մէք, թուրք բայերուն արմատին վրայօք առ այժմ այսչափ: (*)

Անտարակուսելի է դարձեալ որ թուրք լեզուն կրնայ գոյականներուն վրայ (արմատական ճայնաւորին ծանրութեան կամ թեթեւութեան համեմատ) յա կամ յի մակդիրը դնելով՝ այլեւայլ բայաբուններ կազմել, որոնք սակայն նոյն գոյականներուն նշանակութիւնն անկորուստ կը պահեն, ինչպէս սուր-լա-մագ, (ջրել) քաշ-լա-մագ, (քարկոծել) կիօզ-յի-մեք, (սկսնել) ածանցարայերն, որոնց վրայ պայծառ կը չոլան սու, (ջուր), քաշ, (քար) կիօզ, (աչք) գոյականներն: Սակայն ինչ առնչութիւն որ ասոնց մէջ կայ, նոյնն ո՞վ կրնայ ար եւ ար-լա-մագ բառերուն մէջ ալ գտնել, որով ըսել կարենանք թէ այս բայն ալ նոյն գոյականէն ածանցուած է. ար-լա-մագ բային վրայ ար բառին նշանակութեան հետքը չենք կրնար բնաւ նշմարել: Դարձեալ ուղիղ չէ ըսել թէ «ասոնց ար բառին արշաւագ չարտի կարենար չինուի», վասն զի յա, յի մակդիրներով յորինուած կան նաեւ ուրիշ շատ ածանցաբայք, որոնք գոյականէ մը չէ կազմուած, այլ անմիջապէս բայական պարզ արմատին վրայ բերած են նոյն մակդիրն: Այսպէս ան-լա-մագ (հակնալ, յուշ ածել) եւ ան-մագ (յիշել, յիշատակել), սին-յի-մեք (յսել, բուն շուշ, անսալ) եւ սին-մեք (դադրիլ, հանգչիլ): Դարձեալ գազ-լա-մագ եւ գազ-մագ, սան-լա-մագ եւ սան-մագ (հիանալ), հօթ-յի-մեք եւ հօթ-մեք, սիօյ-յի-մեք եւ սիօյ-մեք, եւ այլն, որոնց վրայ իրաւունք կը ստանանք աւելցնելու ար-լա-մագ եւ ար-մագ: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը գոյական մը եւ ուրիշ որ եւ է մասն բանի մը չենթադրիր, որոնց վրայէն կարենանք մականբերել թէ չինուած ըլլան. վասն զի նոյն ածանցաբայից ամէնն ալ կազմուած են ստուգիլ՝ իրենց պարզականներուն (վերացեալ նշանակութիւն ունեցող) արմատ-

(*)Մ. Յ. Յ. Պ հոս կ'ըսէ թերեւս առանց ուշադրութեան. «արշաւագ անհետցիւն յառուկ բայածանցն եղող մագ մասնիկը յապաւելով կը մնայ ար բառը, որ մի է վերոյիշեալ հրամայականներէն, որոնց ուսկից առնուին յայտնի չէ». սակայն մագ մակդիրն եթէ յապաւենք՝ ար-լա բայաբունը կը մնայ եւ չէ թէ ար բառը: Թերեւս ոչ արշաւագ-այլ արմագ կ'ուզէր գրել Մ. յօդուածագիրն:

ներէն առանց միջնորդութեան ուրիշ (իրական գոյութիւն ունեցող) բառի մը. այսինքն, օրինակի աղագաւ, ան-շա-ւնագ եւ ան-մագ, երկուքն ալ հաւասարապէս, միեւնոյն ան (յիշե՛լ) արմատէն կազմուած են, այսպէս նաեւ ար-շա-ւնագ եւ ար-մագ նոյն ար (նետե՛լ) արմատէն, եւ աս վերջին երկուքին մէջ եղած առնչութիւնը ճշդիւ այն է ինչ որ վերագոյն յիշուածներուն մէջ կայ եւ ար-շա-ւնագ նշանակութիւնն ու ձեւը մեկնելու համար պէտք չկայ ամենեւին կանխաւ գոյող ար (ծի) բառէն օգնութիւն խնդրելու։*

Այդ շա, շի հասարակօրէն բայերուն կազմող մակդիրները կ'երեւայ թէ յաճախական (fréquentatif) խմատ մը կը յաւելուն արմատական բային նշանակութեան վրայ, ինչպէս վերի օրինակներէն յայտնի է։

Բայց կը պնդէ մեր բարեկամը թէ «եւ ոչ մի բառով կարելի է ապացուցանել թէ բայի մը բուն արմատն իւր նախաորով վիճակին մէջ գոյականի մը նշանակութիւնն առնու եւ աղա դարձեալ ածանցեալ բայ չ'իյնուի»։ Սակայն մենք այս վճիռը յտնդուզն կը դռնենք, վասն զի կատարեալ ստուգութեամբ կրնանք պնդել թէ վերագոյն յիշատակուածներուն նման շատ մը միաթանկ գոյականներ օերած են ճշդիւ նոյն ձեւն ունեցող բայական արմատներէ, թէեւ ոսոնք իրեւ բայ յայտնի գործածութիւն չունենան, վասն զի անուն մը՝ գոյական թէ ածական՝ առանց բայական արմատի մը ըմբռնուիլ չի կրնար հասարակօրէն։ Այսպէս, օրինակի հա-

* Ձեռք յիշատակել հոս սագ-շա-ւնագ (սագ-շը), կիգ-շի-մեֆ (կիգ-շի), պեշ-շի-մեֆ (պեշ-շի), պեւ-շի-մեֆ (պեւ-շի) եւ անոնց նմանները, որոնց ծագումը ըմբռնելու համար սագ, կիգ, պեշ, պեւ, գոյականները փնտռելով փայտապար կը յոգնինք։ Անոնք փակագծիւ նշանակուած ածականներէն ալ ածանցուած չեն, այլ, օրինակի աղագաւ, թէ կիգ-շի-մեֆ եւ թէ կիգ-շի նոյն կիգ (ծածկել) բայական արմատէն ածանցուած են իրենց յատուկ (շի, շի) մակդիրներով։ — Այս առթիւ կը յիշէ Գ. Յոգուածագիրն եմէ սաս (համ) սաս-ագ բառէն աղապարուած կամ կրճատուած է։ Եմէ այնպէս ըլլար սաս-շը (քար-շը), սաս-մագ եւ այլն կրճատ ձեւէ մը խառն եկած պիտի ըլլային, որ այնպէս չէ, այլ ընդհակառակն սաս-ագ ածանցուած է ագ մակդրով սաս բառէն, ինչպէս սոյ-ագ (սոյ), գոշ-ագ (գոյ) եւ այլն փակագծիւ նշանակուածներէն։

մար, գաղ (աման) բառն հարկաւ ունէր բայական արմատ մըն ալ գաղ կամ գաղի (գոցել, ծածկել) նշանակութեամբ, որմէ ածանցած են գաղի-ա-մագ, գաղի-ագ, գաղի-ու, գաղի-ը, գաղի-ան, որ արմատէն է նաեւ գաղի-մագ (յափշտակել = գողնալ, ծածկել) եւ գաղի-ղա-մագ, որ գծուարաւ գաղ (աման) բառէն կրնայ ածանցուած ըլլալ: Աս ազանցուցական օրինակին կը կցենք նաեւ ար-մագ (տակէ ար, ձի) եւ ար-ղա-մագ: Ուստի Մ. Յ. Յ. Պ. ասոնց արմատական տունջութիւնը չ'ընդունիր եւ կ'ըսէ թէ «արմագ եւ արղամագ բայերն տարբեր ազդիւրներէ կը բղխին, եւ զանոնք միեւնոյն արմատէ ելած կարծելը ոչ այլ ինչ պատճառի կրնամք ընծայել բայց եթէ նոցա ձայնից նմանութեան»: Բայց այնպէս չէ: Ճատական արտաքին համաձայնութիւնը միայն զմեզ չէ գրգռած նոյն բայերը մէկ արմատէ բխած դնելու, այլ նշանակութեանց ներքին նմանութիւնը. վասն զի ար-ղա-մագ (ստանուլ) ար-ղ-մագ (նետուիլ) մըն է լակ, եւ անոնց արմատէն է նաեւ ար (ձի) ընդոս վագոյ: Վերջապէս երրորդ օրինակ մըն ալ է գար (խաւ, յարկ), գար-մագ բային արմատէն, որոնք նաեւ նշանակութեամբ գեղեցիկ կը հիւստուին իրարու հետ. վասն զի գար-մագ՝ յարել, յարելոյ ուստի եւ խառնել, ուրիշ բան չի նշանակել եթէ ոչ փոխփոխ, վրայի վրայ դնել, բարդել եւ գար՝ խաւ, յարկ՝ բարդութիւն մըն է եւ ոչ այլ ինչ, իսկ գար-ղա-մագ ոչ գար-մագ բային գար արմատէն, այլ գար (յարկ) գոյականէն շինուած է, ինչպէս նշանակութենէն յայտնի է:

Այս մեր հետազոտութեան նպատակն էր ցուցնել թէ թուրք լեզուին հետազոտութիւնը բնաւ ընդդիմութիւն չի ցուցներ կարծելու թէ ար (ձի) կրնար ար-մագ եւ ար-ղա-մագ բայերուն ար արմատէն սերած, ուստի եւ անունն առած ըլլալ իր որոշընդոս ընթացիկ: Այն մեր կարծիքը ջանացինք հոս այդ գրութեամբս աւելի հաստատել, քաջայոյս ըլլալով որ կատարեալ հաստատութիւն առնու երբ յաջողեն երկինք թուրք ազգին գեղեցիկ եւ սքանչելի լեզուն ամբողջ էութեամբն ընթերցողաց առջեւ դնել: Իսկ մեծ ուրախութիւն պիտի պատճառէ մեզի եթէ ասթով մը իմանանք որ մեր սոյն պատասխանով կրցեր ենք տարակուսանքը վարա-

տել մեր Պ. բարեկամին, զոր անձամբ ճանչնալու պատիւը դեռ չ'ունինք:

Լ. ՍԵՐ. ՏԵՐՎԻՇԵԱՆ

Այս առթով հաճի ընթերցողն ականարկել մեր Հնդեւրոպական նախաժամանակ Ա. յօդուածին մէջ ստորդած հետազայ տպագրական գլխաւոր վրիպակներուն, որոնց ուղիղները փակագծով նշանակուած են: Էջ 52 հեռեւցունել (հեռեւցունել) 54 (տող 3 որդ՝ վերէն) վատսս վառս, եղջերուաւրաց (եղջերաւորաց), ուլըկա (ուլըծա), 56 ֆէրսս (ֆէրսս), վազէն (վազէն), 99 չը նշանակէր (կը նշանակէր) 100 (տող 15 որդ վերէն) Հնդ. (Զնդ.). նորագէտ (հայագէտ). 101 kun-d-s (hun-d-s), 102 քհն=քհն (չհն=չհն).

Նախորդ թոնով հիատարակուած լեզուաբնական յօդուածոյն մէջ ստորգած են հետազայ տպագրական սխալք.

Ճողաքայի պիտի ըլլայ Ճաղաքայի, արքանոգ՝ արքանոգ, բառի մը մի խաւը՝ բանի մը մի խաւը, Ե՛ք բառն գար՝ Ե՛ք գար բառն:

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՌՈՒՍՍ.Յ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Շարունակութիւն)

Պետրոսի սարքած կարգադրութիւնը մեծ բաներ էին եւ ճիշտ հաշիւների վրայ հիմնուած: Այդ կարգադրութիւնը սուտնիրաւէն՝ ճշմարիտը կեղծուածէն ընտրելու կարող մի խորհուն խելքէ էին դուրս գալի: Ժամանակն էլ վիպեց նրա գործերի կտրովութեան մասին եւ թէպէտ իր առաջին յաջողներն իր՝ նրանց կտակած պաշտօնը կատարելու չափ մեծ ու բարձր չեղան, սակայն կարող էլ չեղան խտտորիլ նրա աւանդութեանցմէ: Զրանցքաշինութեանց աւարտուելը ներսուանց, Պետրոս Բ.ի եւ Աննայի ժամանակ մասնա-

ւանդ, Վօլկա գետի միացումը Նէվա գետի հետ, այնպէս
լաւ ապահովացուցին Պետրսբուրկին համար առաջին կարգի
վաճառականական նաւահանգիստ լինելը որուն համար մի
արհեստական սլաշտպանութիւն էլ պէտք չեղաւ եւ թէ այն
տրտօնութիւնք, այնքան շնորհուեցան միւս տեղերի ֆլա-
տալով, նրամէն յետ առնուեցան, բայց եւ այնպէս Ար-
խանկէն իր հին յաջողութիւնը գտաւ ոչ նորէն: Բալտիկ
ծովու քաղաքներում, Ռիկա քաղաքը միայն ինքնիրան լաւ
բռնեց, որովհետեւ նա՝ առուտուրէր անում գլխաւորապէս
Բոլոնիոյ հետ եւ Պետրսպուրկի հետ ջրով հազարակցու-
թիւն չունեցող գաւառների հետ, նա նեղութիւն քաշեց ոչ
մայր քաղքի շինութեամբ: Բայց Նարվա եւ Բէվալ քաղաք-
ները խաւարեցան: Ինչ որ էլ լինէր, առ հասարակ, Բալտիկ
ծովու Ռուսական նաւահանգստներում, վաճառականու-
թեան եւ նաւարկութեան աճելութիւնն, որն որ ցոյց տըր-
ուած է 1855 նաւերով 1765 թուին, բուն Ռուսաց ունեցած
գործունէութեան մասն այդ բանում միշտ չատ սահմանա-
ւորէր լինում, եղած կերպ կերպ փորձերն ու ջանքերը Ռու-
սական բերքերի շիւղ շիտակ ուղարկելուն: Ռուսական դրո-
շակով գէպ ի Սպանիա եւ Ֆրանսիա յաջողուեցան ոչ:

Պետրոս՝ իր Զարութեան վերջին տարիներում, դահլին
սեպհական մենավաճառութեանց մեծ մասը վերուցած էր:
Իրանէն յետոյ, Եղիսաբեթ Զարուհին, այդ մենավաճառու-
թեանց շատերը վերահաստատեց: Միւսնայն Զարուհին՝ ի-
րարմէ տարբեր երկու մաքսագին հրատարակեց սահմանա-
գլուխներին նայելով, Պօլսնիու սահմանագլխին համար գոր-
ծածուածը մի ուրիշէն աւելի բարձր էր, որն որ շատ շու-
տով ամենագործուն մաքսանենգութեան թելադիր եղաւ:
Ուրիշ մի սխալ էլ գործեց նա՝ մաքսապահանջութեան գոր-
ծը վարձու տալով վաճառականներին: Բայց պէտք է, այն
էլ գիտենանք որ՝ մի քանի օգտակար բաներ էլ եղան, ինչպէս
ներքին մաքսատանց բարձումը 1755 թուին եւ ցորենի վա-
ճառականութեան ազատկացութիւն 1752ին: Նոյն եւ մի ժա-
մանակին է ընկնում նաեւ Ռուսիոյ առաջին երկու տրա-
մադների հաստատուիլն, ազնուականաց փոխառութեան
կայսերական բանկն ու Պետսբուրկի վաճառականաց փոխա-

տութեան համար բանկը: Այդ վերջինը խիստ սահմանափակ իրաւունքներով ողջ կայսրութեան համար բանկ դարաւ:

Նորէն կենդանութեան հոգի առան տնտեսական տնօրէնութիւնը. Մեծն կատարինէի գահակալութենէն յետոյ, 1762 թուին: Կատարինէ Բ. այն արեց Բուսիոյ համար հարաւում, Սեւ ծովու վրայ, ինչ որ Պետրոս արած էր արեւմտքում Բալտիկ ծովու վրայ: Նա՝ միեւնոյն կերպով յաջող եղաւ իր կայսրութեան, թէ ներքին կառավարութեան եւ թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ, եւ իր դրած օրէնքներին մեծ մասը՝ այս պատմութեան մէջ մեծ տեղ են բռնում: Վաճառականներին քաղաքային վիճակն առաջինն եղաւ նա կանոնաւորող, քաղաքների վրայ դրած կարգադրութեամբ: Այդ կարեւոր գործը, որ մի օրինաւոր գոյութիւն տուեց միջին դարուն Ռուսիաում բոլոր վաճառականներն երբ կեցի (համարհետաւորաց դասու) բաժանելով 100/1 տուրք վճարել տալով նրանց տէրութեան իրանց երդմով յայտնած դրամագլխէն: Միջին դասու քաղքցիք՝ առաջին կելտին, կամ երկրորդին եւ երրորդին էին պատկանում. ըստ իրանց ունեցած դրամագլխին, 10 հազար, 5 հազար կամ թէ միմիայն հազար բուրլի: Այդ կարգադրութիւն մինչեւ այսօր կայ, բայց ոչ առաջուայ պէս, հասկաւ ամեն մէկ կելտի համար պահանջուած դրամագլուխ շատ աւելի մեծացան: Առաջին կելտին պատկանող անդամները՝ իրաւունք ունէր ամեն տեսակ ներքին եւ արտաքին վաճառականութեամբ զբաղիլ, ինչպէս նաեւ դորձատներ, արուեստանոցներ, նաւեր բանեցնել եւ կարող են երկու ձի լծել իրանց կառքին եւ ազատ են մարմնաւոր պատժէն: Երկրորդը նոյն առաւելութիւնքն է վայելում, միայն արտաքին վաճառականութիւնն է որ նրա համար արգելուած է եւ մէկ ձի կարող է լծել իր կառքին: Մանր առուտուրը, գիտական նաւարկութիւնը եւ արհեստագործութիւն, այս է եւ այն շրջան, որու մէջ երրորդ կելտի վաճառականը սահմանափակումէ: Այդ երեք կարգ կելտի Պրայ մի չորրորդ դաս էլ կայ, այն է բարձր (երեւելի եւ նշանաւոր) քաղաքացոյցը, որանք որ եւէ պայմանում եւ որեւէ պաշտօնով կուզեն լի-

նին, հերիքէ որ 50 հազար բուբլի հարստութեան տէր լինին: Այդ բարձր քաղքըցիք առաջին կելա վայելող քաղքացու ամեն իրաւունքներն ունին, չորս ձի լծած կառքով ման գալ եւ իրանց անդրանիկ որդիք ազնուականութիւն կարող են խնդրել: Ազնուականք զուրս են կելտէն եւ միայն իրանց հողերի եւ գործատաների բերքերովն են առուտուր անում: Գիւղացոյ՝ օրէնքը մի միայն սւտելիքի առուտուրն է թոյլ տալի, որոնք քաղաքներում են բերում բանի օրերում սակայն նրանց մէջէն շատերը թէ խոչոր եւ թէ մանր առուտուր են անում մի երրորդ անձի սնունդով: Շատ հարուստ վաճառականներէլ կան որ մի տիրոջմէ ունին կախում իրեւ ճորտ: Կատարինէ Բ. ի Ձարութեան ժամանակ յարգ եւ պատիւ տրուեց վաճառականներին եւ երբեմն էլ նրանց խորհուրդ հարցուցին: Այդ ազատակացութիւն մի ամբողջ դաս ժողովրդեան այդ Ձարութեան մեծագործութեանց միննէ:

Կատարինէի արած անթիւ կարգադրութեանց մեծ մասը նոր ժամանակաց խելքէ են դուրս եկած, նա մի նոր կեդրոնական իշխանութիւն կարգեց վաճառականութեան եւ ձեւարհեստների համար, եւ մի նոր օրէնք էլ հրատարակեց փոխանագրերի եւ սնանկութեանց մասին (կոտր ընկնողների համար) ցամաքի եւ գետի վրայ հաղորդակցութիւնքը շառցուց, նաւահանգստներ, նաւարաններ ու գերանատներ շինել տուեց, թղթատարութեան կարգաւորութիւն բարեփոխեց եւ նոր նոր մաքսագներ հրատարակելով, իր նախորդներէ շատ աւելի առաջ գնաց տուրեւառիկ դրութեան ճամպում: Նոյն ինքն Կատարինէ Բ. այս հետագայ խօսքերով հրաման տուեց վաճառականական յանձնաժողովին այս դրութեան ընդունելութիւնը: «Պէտք է առաջն առնել «մաքսանենգութեան, մեր պէտք ունեցած օտար ապրանքների ներսածումը դիւրացնել, խկ մեր պէտք չունեցած «ապրանքները սաստիկ տուրքի ներքեւ դնել կամ թէ ար-«գելատրել. միւս կողմէն էլ Ռուսական բերքերի դուրսա-«ծումը մանաւանդ կիսագործ ապրանքները ամեն կերպ մի-«ջոցներով պէտք է քաջալերել. խկ խիստ կարեւոր եւ պիտանացու բերքերինը արգիլել կամ բարձրագին մաքսի տակ «դնել»: Մի աւելի իմաստուն օրէնքն էլ մաքսական դաշ-

նագրերն ոչնչացնող եւ մաքսապահանջութեան գործը գահի համար պահողն եղաւ :

Այդ բարձր մաքսագներն այն առածին բնական հետեւանքն էր թէ՛ Ռուսիա, ինչ որ էլ լինի, պէտք էր որ մի տարազագործ տէրութիւն դառնար : Զարուհին աւելի հեռու գնաց Պետրոսէն այդ ճամպուով : Նա ամենափառաւոր ընծայներով արհեստագէտներ եւ տարազագործեր հրաւրեց օտար երկիրներէն, իր պլուխ փառասիրութիւնն էր շատ ընդարձակ կերպով նոր նոր ձեռարհեստների տեղական անել, բաւական չհամարելով մեծ մեծ դրամական օգնութիւնք անելուց ձեռնարկուներին, մինչեւ անգամ ինքն էլ միւլուեց գործարաններ հաստատելու եւ բանեցնել դրանք նոյն խի տէրութեան հաշուին համար : Այդ տարազագործ գործարաններին գրեթէ ամենքն էլ փոքր ժամանակուայ մէջ միասնեցով փախուեցան : Խի մասնաւորների ձեռքով բացուած գործարաններ իրանց գոյութիւնը ստահպանեցին, ներքին առուարի մենավաճառութեան ղօրութեամբ . բայց իրանց բերքերը թանկ էին եւ խի . բրդեղէն տարազագործութիւն շատ դժուար եղաւ առաջ քշելը, չնայելով այն առանձին հոգատարութեան, որուն առարկայ էր եղած : Կատարինէ, ամենեւին բուրդ բերել չէր տալի դրսէն եւ երկրին բուրդն էլ շատ աշան տեսակէն էր : Մետաքսեղէնի տարազագործութիւն մի փոքր աւելի լաւ յաջողուեց Մոսկուաում, որ Պարսկաստանէն վար գնով խի նիւթեղէն էին առնում : Ամենէն յաջող ձեռարհեստներն եղան կաշու շինութիւն (ճօնուի) եւ կտաւագործութիւնը, պատճառ որ, նոյն երկրումն էլ գտնում խի նիւթեղէնքը եւ այդ բանում քաղաքացիութեան իրաւունք կար շատունցունէ հաստատուած : Վերելը յիշուած օրէնքը քաղաքացոց մասին, արհեստաւոր դասուն դաստիարակութեան շատ նպաստեց, համարհեստաւորներ հաստատելով եւ հին խառնաշփոթութեան տեղ, աշխատութեան աւելի խտտակ մի բաժանում դնելով :

Ռուսական երկրագործութեան բնական խթանն եղաւ օտարազգաց հետգհետէ Ռուսաց բերքերը փնտռելը, սակայն եւ այնպէս երկրագործութիւնն շատ ետ մնաց առ հասարակ արեւմտեան իւրօրու երկրագործութենէն : Բարձր դասու

մարդիկ այդ մասին ամենեւին չէին հետաքրքւում. երկրագործ մարդը՝ գրեթէ ամեն տեղ մի կոչտուկալիտ ճորտ էր, բոլորովին ազէտ որեւէ հողական գիտութեան մէջ: Բայց Բալտիկ ծովու եզերքների Գերմանական գաւառներում, թէեւ երկրագործութիւն մեծ յառաջդիմութիւն էր արած, բայց դեռ առաջ երթալու չափ կարօտ էր. թէ որ ցորեն դուրս ածուեց այն պատճառով էր, որ բուն երկիրն իր մէջ չէր սպառում, սպառողների թիւը չափ փոքր էր համեմատութեամբ առաջ բերողներէն, բացի Պետրոսբուրկէն եւ Մոսկուէն, չափ քիչ մարդաշատ քաղաքներ կային այն անհուն երեսով կայսրութեան մէջ:

Ռուսիոյ դրամամահատական (ստակ կամ փող կրտելու) գրութիւնն էլ չափ թերի էր իր մէջն եղած խառնուրդովը: Շրջաբերութեան մէջ ահագին քանակութեամբ պղնձադրամ կար վճարմանց համար բոլորովին տնյարմար: Որպէս զի այդ բանին էլ մի դարման լինի, կատարինէ՝ Պետրոսբուրկի փոխառութեան բանկի տեղ երկու շրջաբերութեան բանկ հաստատեց, մինը Պետրոսբուրկում, միւսը Մոսկուում, որ ստիպուած լինին իրանց դուրս հանած թղթադրամին արժողութեան հաւասար արժողութեամբ իրանց արկղներում պղնձադրամ պահելու: 1768 թուին՝ այդ երկու բանկերը մի բանկի վերածուեցան, կայսրութեան թղթադրամի (assignation) բանկի եւ թղթադրամի գումարը 100 միլեօն բուբլի արծաթ հասաւ: Փոխատուութեան մի կայսերական բանկ էլ հաստատուեց միեւնոյն ժամանակ՝ վաճառականներին ձեռն տու լինելու, ազնուականներին իրանց պարտքերէն պրծացնելու եւ վաշխառութեան էլ տուաջն առնելու համար: Վաշխագին 100/3 կամ 6 նուազուեց: Սակայն՝ ոչ այդ կարգադրութիւնք եւ ոչ էլ դրա նմանները կարող եղան հաստատել լաւ հիմքերի վրայ Ռուսիոյ գանձային եւ դրամակտրական դրութիւն: Ոսկի եւ արծաթ դրամը կամաց կամաց աներկայթ եղաւ շրջաբերութենէն, պղնձադրամ ու թղթադրամ բոլորովին յարգէ ընկած դրանց տեղը բռնեցին եւ դրամական փոխանակութիւնն միշտ աննպաստ լինել չարունակեց Ռուսիաում:

ՄԱՅԻՍՆ 'Ի ՎՈՍՓՈՐ

[Գրական Զբօսանքի հեղինակ Պարոն Յովհաննէս Սեբեանին անդրանիկ եղբայրն է Պարոն Տիգրան Սեբեան : Ներուհն ալ առակեալ Օրբալէօյի Ս. Թարգմանչաց վարժարանին, երկուհն ալ օժտեալ եւ ուսեալ, Սեբեան եղբարք երբեմն Մասիսի մէջ կը փոխերգէին, —այնպէս որ յիշեալ օրաբերքին գրադասն՝ յայնժամ Տիգրանն եւ Յովհաննէսն նմանցուց Թափառական Հրեայի ծաղկահասակ դիւցազնունեաց, Ռօզ եւ Պլանցին, որք փոփոխակի կը խօսին՝ սրտացին ու սխալին : Պարոն Տիգրան Սեբեան փեսայացած է հանրաժանօր Տէր Սահակ Բահանայ Տէր-Սարգսեանցին, որ հիմնած է եւ յաջողութեամբ յառաջ կը վարէ կրթական կարեւոր հաստատութիւն մ'ի Պէտիկ-բաւ, հանդէպ Սուրբ Աստուածածնայ տաճարին :]

Ողջոյն՝ մայիս, ողջոյն՝ ծիծաղէ երկնահոսան՝ վարդաթեւ,
Որ արծափուած ընդ տիեզերս՝ հանգչիս հոգւոց մեր վերեւ...
Թափթփեւելով գեղ ու գեղգեղ, ցօղ ու ցլմունք ցան եւ ցիր
Ընդ հանուրս ուր երանգ երանգ թեւերդ անհուն բախեցիր :
Ողջոյն, վաղիւ մեր վոսփորոսն այգուն այգուն տօնէ դբեզ՝
Ոսկեղջիւրէն մինչեւ ջուրերն առ քեզ բացած ասպարէզ,
Ուր դրասանդներ եւ սլոտակներ պիտի հիւսուին քեզ բարբիտ
Քնքոյշ մատամբն աղջիկներուն սիրուն՝ կտրմայտ՝ գեղայօն :
Զի դու եկար մեզ զէն եւ զարդ ըզդեցած լոկ ծաղիկներ,
Եւ ծաղիկեցան զաշտք ամայիք՝ միայն ցօղովդ երկնանուէր :
Եւ սիգապանծ դու կը դարիս ամենուրէք ժպտահոծ՝
Խորհելով թէ զուարթացուցիր մեր հովիտներ արտակոծ :
Եւ ինչ, մայիս, դու չ'ես սլոտակն երկրապարմակ՝ ոյր կողէն
Կախուած ծաղիկունք՝ մեր վոսփորին ափունքներն ալ կ'ողողեն :
Դու չ'ես միթէ այն արձագանքն աշխարհալուր՝ որ թռչիս
Յերկրէ յերկիր եւ մեզ ալ գտն տալ նոր կենաց զաւետիս :
Քեւ զուարթացան մեր սլոտակներ, արտոյտն առտուն զքեզ
երգեց,
Եւ զարթոյց զիս վաղ քաջ այգուն դնալ քո հովտաց գիրկն
անհեծ,
Ուր սոխակներ սիրանըւադ դաշնակէին զերգս այգունց՝

Այն քնարն անհուն՝ երկնադաշնակ՝ իջած 'ի ծոց սաղարթուց :
Եւ հոն հոգմիկն առաւօտեան կ'որրէր թերթերն ու թուփեր ,
Փայփայելով ալէճածան վարսքն արաբերուն դալարհեր ,
Եւ սարեակներ հոն սուրային ծառէ 'ի ծառ բարձրաթուիչ՝
Իբրեւ խղճեր որ կը թռչին մեր խորհրդոց ծոցը ջինջ :
Իսկ ես խոհուն եւ ըզմայլուն՝ կը հետեւիմ քեզ մայիս ,
Եւ Վոսփորին մերթ ափանց մօտ , յորս այնքան զուարթ կը

հայիս ,
Եւ դարերուն մերթ 'ի բարձունս հանդաժ՝ 'ի քեզ ակընդէտ՝
Կ'ըզձամ առնուլ թեւ գեփիւռէդ , եւ թեւ քնարիս՝ պլպուլէդ :
Եւ կը խայտաս դու զուարթաթուիչ՝ ընդ հովանեաւ ծառերուն ,
Ուր պարսպաւ ցնծայ մանկտին , հնչէ փանդիւ մի թրթռուն ,
Ում ձայնակցին զոգցեո թռչունք ծառոց մէջէն ըզմայլած ,
Եւ որոց հետ խառնել տենչայ Պրէէտն ըզձայն իւր նուազաց :
Եւ կը յըզեւ թըրից մէջէն հոգմիկդ անոյ՝ վարդարոյր՝
Թափառայած գգուել աղջկանց ճակատն՝ տյտերն ու գանգուր ,
Եւ վափկահլու հանդերձներուն նուրբ ծալքերը նըկարէն՝
Իւր մեղմաշունչ հոսանքն աղու կը հովահրեն՝ կ'որորեն :
Կը թռչիս դու 'ի թեւս ոստոց՝ յոյց դրասանդներդ հիւսեցան ,
Վոսփորասա՛հ տլեաց վերայ՝ 'ի ծաղկազարդ նաւակն այն
Որ կ'ընթանայ իբրեւ փունջ մը նետուած ծովուն ընդ երես
Եւ յորում սրինդ սոխակածայն կը դայլայլէ նուադ պէս պէս :
Ո՛հ , այն հասակն է մեր տւիւն՝ զոր ներշնչեո մեզ՝ մայիս ,
Որ ընդ անհունն առնու թոխս եւ դաշնակութեանց քոց 'ի նիւս՝
Փունջս 'ի ձեռին , երգ 'ի բերան՝ կը խայանայ զուարթադէմ՝
Ո՛ւր քաղցրութիւնքդ յորդահոսան ծորեցիր մեզ դէմ առ դէմ :
Եւ յՈսկեղջիւրն տրդեօք զիարդ գեղեցկանաս դու այսօր՝
Յայն գեղեցիկ Քեաղըտհանէն՝ իւր հմայքներովը բոլոր ,
Որոյ վաակն ախանակիտ , մեծախոխոջն իւր Չաղլլան՝
Դու նոր դրախտ մը կը յարդարես , բո՛յն սլացքներու քեր-
թութեան :

Ուր բարձրաբերձ սօսեաց մէջէն կ'առուակես չու ուղխօրէն
Բոյր ու թոյրեր առուին վերայ՝ զոր թեւք հոգմիկ կը բախեն ,
Ինչպէս սրտին մեղմաղձոտ անձկութիւններ սիրային՝
Լոկ մէկ շընչով գորովաշարժ՝ ամբօխելով կը հմային :
Եւ կ'առկախիս զափամբ ջրրոցն այն հեղասա՛հ՝ անապակ՝

Յոյց հայելոջ նայիս հարսնուկդ, յասմիկդ, ուսիդ հերարձակ,
 եւ կը թառիս 'ի փափկաթեւ հերս այն վայրաց գեղուհւոյն:
 Երբ 'ի վտակն յուշիկ նաւէ՝ դլուսը վարդիւք զարդարուն:
 Ո՛հ, այն դուստրն է ոսկեղջիւրին՝ խնդամուկիկ եւ զըւարթ,
 Ձոր երբ կրկնէ ջըրոյն բիւրեղ 'ի ծոցն իւր ջինջ ու հանդարտ,
 Դու նունուֆարքդ անդ ցոյց կուտաս համատիպ իւր պատկերին
 եւ նման ցնորից աղու՝ տարտամ՝ նոքա միմեանց կը յարին:
 Եւ ափն 'ի վայր հետեւելով դաւարադեղ քո քղանձիդ,
 Նաւագնաց միտքս 'ի քեզ հանգչին 'ի գահաւանդ. ծառախիտ
 Այն հրաշալի ջուրց պաղպաղուն արքայական Հիւնքեարին,
 Ուր՝ ո՛վ մայիս՝ բարձրացուցիր գքո գահ վըսեմ՝ դիւթային:
 Հոն կը պարզես ականողեաց՝ բիւր հրապոյրները բնութեան,
 եւ թաւուտներ բարձրակատար կարծես ծոցէ՛դ դուրս կուգան,
 Իսկ դու թեւերդ անծայրափակ նոցա վրայ ալ կը սփռես
 եւ բուլբուլներդ ու սօսափներդ հնչեցընես հոն առ մեզ:
 Եւ համանուագ մ'անդ յօրինես նոր գեղգեղովք հեշտալուր,
 Ուր մեր հոգիք՝ ա՛հ՝ կը դիւթուին քո հմայքներով նորանոր,
 եւ մինչ գուսանն երգէ սաորեւ՝ կը լռեցընես դու գիւր ձայն՝
 երբ դայլայլիկ թռչնոցդ հնչես՝ անմահութեան այն ծորան:
 Հոն փառքդ իշխեն բարձուսո՝ մայիս՝ գարնան դշխոյդ նազելի
 եւ երբ շարժես հողմածածան քո կատարացդ հովանի՝
 Գողցես այն ծառք՝ արմատախիլ խնդրեն թռչիլ գհեստ սմայց՝
 նման վշտակոծ հողուոյն՝ ոյր աչք յառին երկնից միայն 'ի ծոց:
 Եւ մինչ խոկմունքն իմ՝ տարմատարմ խնդրեն հանգչիլ թե-
 ւաւքօղ,
 Դու բիւր բոյներ ինձ մատնանիշ կ'ընես լերանցդ անդ 'ի կող,
 եւ հոս խրճիթ, հոն անդաստան, կամ գառն՝ անդեայն կը
 սփռուի,
 Եւ զտիպ խոհոնն ապագային՝ ցուցնես գհովիւ զուարթերես:
 Ո՛հ, հանգիւր դու, մայիս չքնաղ, հանգիւր ափանց մեր վերայ,
 Ձի ուր որ դու կը դադարիս՝ հոն զուարթութիւն կը շողայ,
 եւ քո թեւեր ծաղկափետուր երբ կը սփռես ընդհանուր՝
 Դու չ'ե՞ս ժպիտն երկնից ինկած վերայ երկրին մեր տխուր...⁽¹⁾

30 Ապրիլ 1884 Պէշիկթաշ
 Օհլամուր

ՏԻԴՐԱՆ Ս. ՍԵՔԵԱՆ

(1) Սոյն բանաստեղծութեան ձեռագիրն նախ երկրագունքի յղուած եւ
 շարուած էր, երբ Մաւթի մէջ տեսնուեցաւ:

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐ Ք

25 Մայիս 1884

Սիրելի ընթերցող, երբ գեղեցիկ եղանակը կը հասնի, ան-
զուսպ փափաք մը չէ՞ս զգար նետուելու բնութեան գրկին
մէջ, դաշտաց ու հովտաց մէջէն վազելու, լեռանց կատարն
ելնելու եւ կամ ժայռի մը շուքին տակ կամ աղբիւրի մ'եզրն
նստած ժամերով մոռնալու ինքզինքդ ու խորատոյլ թաղ-
ուելու մթնոլորտին անուշահոտութեանց ու լայն հսրիզոն-
ներու ընդարձակութեան մէջ: Անտարակոյս «այո՛» պիտի
պատասխանես՝ բանաստեղծ ծնած լինիս թէ ոչ, վասն զի
բնութիւնն հասարակաց բարեկամ մը, հասարակաց մայր մ'է,
եւ ամէնուն սիրելի է իւր գիրին ուր ամէն ոք կը գտնէ
քաղցրութիւն եւ իր հոգւոյն պառշաճ ճարակ մը, եւ ծջ ա-
պաքէն բնութեան առջեւ ամէն ոք քիչ շատ բանաստեղծ է,
այնքան հզօր է իւր հրապոյրն մարդկային սրտին ու երեւա-
կայութեան վրայ: Տէս այս տղաքներ, ինչպէս՝ գառնուկ-
ներու նման զուարթ՝ կը խայտան մարգաց վրայ, կը վազ-
վզեն խնդաղին, դալար խոտերու վրայ կը թաւալին ու
խենդի պէս մէկ ծաղկէն միւսին դիմելով փունջ կը կազմեն
երկնաբերական՝ իւրեանց փափկածայն սիրուն աղաղակները
խառնելով թռչնոց դայլայլիկներուն: Երիտասարդը կրնայ
տունը մնալ երբ այնպէս գեղեցիկ է օդը, այնպէս պայծառ
երկինքը եւ երբ բնութիւնն իր հազար ու մէկ հրապոյրներով
ու բիւր ճայներով հրաւէր կը կարգայ իրեն. այդ հասակ
այն հասակն է ուր սիրտը նոր արթնցած բուռն զգացումնե-
րու ազդեցութեան տակ կը վրդովի ու իւր եզերքէն դուրս
վազող ծովու մը նման՝ ինքն ալ կ'ուզէ պատուել կուրծքն
ու փախչիլ, փափուկ ու նուրբ ամօթղածութիւններ ունի
պատանին կենաց այդ եղանակին մէջ եւ անկարելի է իրեն
ուրիշին հաղորդել ինչ որ կը յուզի իւր մէջ. ինչպէս քաղցր
է իրեն այն ատեն բնութեան ծոցը ուր հեշտութեամբ կը
հոսեն իւր արցունքներ, ուր կը կարծէ համակիր էակներ
տեսնել, սոխակին երգոյն՝ զեփուռին սոյլին՝ տերեւոց սօսա-
փիւնին ու ալեաց մրմունջին մէջ սիրով՝ վշտով կամ երջան-

կութեամբ հառաչող ու իւր հոգւոյն պատասխանող ձայներ
գտնել եւ զգալ թէ իւր սիրտն ալ ովիէանին նման կ'ընդար-
ձակի ու երկնից պէս կ'աստղազարդի եւ թէ ինքն ալ իբրեւ
բոյր մը կը ցոլի կը խառնուի համագոյից հետ ու սիրոյ երգ
մը դարձած կը կորսուի տիեզերական ներգաշնակութեան
մէջ։ Ահա հասուն մարդը, ընտանեաց հայրը, իւր հետ ա-
ռած իւր կիներն ու զաւակները կը պատի՛ հանգարտ եւ գոհ՝
մարգագետնոց մէջ կամ՝ մակոյկի մը մէջ՝ կը քերէ եզերքն
ճեղքելով խաղաղ ալիքն ու վայելելով զովութենէ՝ անուշա-
հոտութենէ՝ երաժշտութենէ ու ակնապարտ գոյներէ կազ-
մուած հեշտութիւն մ'որ ընտանեկան սիրոյն եւ երջանկու-
թեան հետ խառնուած՝ եղեմական հաճոյից զգացման մը
մէջ կ'ընկղմէ գինքն ու կը հանդիպէ օրուան կամ շաբթուան
յոգնութիւններէն։ Ծերունին, որ այնքան դարուներ տե-
սած ու անցուցած է, անտարբեր է արդեօք այլ եւս
բնութեան երկտասարդացման. ո՞չ ապաքէն նա եւս ջսակաւ
ինչ առուգացեալ կ'զգայ ինքզինք, երբ գարնանային արեւը
կը ջեռուցանէ իւր սպառած անդամներն եւ երբ՝ բանալով
պատուհանն՝ կը ծծէ մաքուր եւ առողջ օդ մը, որ կը ընու-
թոքերն ու նոր կենդանութիւն մը կը շնորհէ իւր ոգեսպառ
արեան. գարնանադարձ առոյգագեղ բնութիւնն կը յիշեցնէ
իրեն նաեւ իւր երիտասարդութեան տարիներն ու նման տե-
սարանաց առջեւ իւր տառջին յոյզերն, եւ, մտօք փոխա-
դրուելով հին օրերու մէջ, կը մոռնայ ներկայն ու կ'ապրի մի
պահ անցեալ կեանքով, կը տեսնէ վարդայտ երիտասարդ-
ներն որ մերթ աշխոյժ մերթ տխուր ման կուգան եւ կը զո-
չէ « ո՛հ, եթէ երիտասարդութիւնը գիտնար, եթէ ծերու-
թիւնը կարենար... », եւ խոհեր կը պաշարեն իւր միտքն ու
մտածելով թէ քիչ ատենէն ասորալուծուած պիտի խառ-
նուի մեծ ամբողջին հետ՝ ինքզինքն աւելի նոյն կ'զգայ բնու-
թեան հետ, նորա հարադատ զաւակը, նորա մէկ երեւոյ-
թը։ « Գուցէ, կ'ըսէ նա, գալ տարի այս երեւոյթն այլ եւս
ջնջուած պիտի լինի բնութեան տեսարանէն, բայց ծաղիկը՝
որ փթթի գերեզմանիս հողոյն վրայ՝ չ'պիտի բուրէ արդեօք
իմ շունչս, խոտը որ պիտի բուսնի հոն՝ չ'պիտի պարուճակէ
իւր մէջ զիս կազմող տարրերէն մի քանին, եւ էից անվեր-

ջուլթեան ու յաւիտենականութեան խորհուրդներու մէջ կը յափշտակուի՝ նա։ Այո՛, ամէն հասակ, եւ ամէն սլայման ու ամէն խառնուած ու սրտի ամէն վիճակ բնութեան տեսիլներուն մէջ իրենց յատուկ հաճոյք մը, մտածութեանց նիւթեր, խանդաղատիչ առակայներ, համակիր շարժումներ, յափշտակութեան թեւեր կը գտնեն եւ կը սիրեն զայն։ Եթէ հարուստն կը վայելէ զայն իւր ծովեզերեայ ամառատաններուն, իւր ծաղկաւէտ հոտաւէտ բուրաստաններուն եւ իւր գեղեցկազարդ նաւակներուն մէջ, ոչինչ նուազ կը վայելէ աղքատն ալ ծովուն եզրը քարի մը վրայ նստած կամ բլրոյն կուշտն ընկողմանած. փարթամը միայն մուտ ունին փարթամաց սլալատից ու ոսկեճեղուն սրահից մէջ, բայց բնութեան ռամկավարական սեղանին որ կը արուի բաց օդին մէջ կաղնեաց եւ մայրեաց սիւներով բռնուած երկնականար առաստաղին տակ ու ծաղկահիւս դալարեայ գորգերու վրայ՝ արեւուն կամ աստեղց լուսովն ու ծառոց տերեւազարդ ստոոց վրայ բազմած թեւաւոր երաժշտաց նուագներովն՝ հրաւիրուած են անխտիր նաեւ աղքատն ու մուրացիկն։ Գիտունը նորա մէջ զմայլմամբ կը դիտէ բնական զօրութեանց գործունէութիւնը եւ կը խոկայ տիեզերական օրինաց ու նոցա զոնազանութեան՝ բայց մի եւ նոյն ատեն ներդաշնակութեան վրայ։ Խմաստասէրը կ'ապշի այն անվերջ երեւոյթներուն վրայ որոց տակ կը յայտնուի կեանքը եւ սրտաճանքերու եւ արդեանց անծայր չղթայն նկատելով սկզբան ու վախճանի խնդիրներու մեայլին մէջ կը խորամխի. բարեպաշտ կրօնասէր ոգին հսկայ լուսաւորին ու ոսկեփայլ միջատին, անսահման ծովուն ու ցօղոյ կաթիլին, երկնածրար կաղնւոյն ու կարծաբերձ խոտին վրայ կը տեսնէ մի եւ նոյն անհուն էակին կարողութեան, իմաստութեան եւ սիրոյն դրոշմը։ Իսկ արուեստագիտին (artiste) համար բնութիւնը դիւթութիւն մ'է անդիմադրելի, անհուն հոգի մ'որ ինքզինք կ'արտայայտէ անթիւ ձեւերու տակ, որ աստեղաց աչքով կը նայի, գիշերով կը խոկայ, սղփտով կը շնչէ, հողմով կը մռնչէ, ամպերով կը գծագրի, ծաղկամբ կը ժպտի, արեգակով կը սիրէ, ովկէանով կը ցասնու, շանթով կ'սպառնայ, լոյսով կը փայտայէ, լճակով կ'երագէ, թռչնոց բերնով

կ'երգէ ու համայնից բերնով կ'աղօթէ, նաեւ անսպառ քան-
ձարան մը բացատրութեան՝ խորհրդանշանաց, ամենահա-
րուստ երանգաւնակ մը յորմէ կը քաղէ իւր յղացմանց մարմ-
նաւորութեան ծառայող տիպեր ու պատկերներ: Անոր կը
դիմեն զուարճաւէրը, մենասէրն ու խոհասէրը, սիրահարն
ու սիրազուրկը, յուսալիցն ու յուսաբեկը, երջանիկն ու
թշուառը, եւ ամենեքին գոհ են, ամենեքին երախտագէտ
առ նա այն համակրութեան, հանգստեան, վայելման,
սփոփանաց, մոռացման ու յիշատակաց համար զոր կը գըտ-
նեն ի նմա:

Թէ եւ ամէն եղանակի մէջ բնութիւնը կենդանի է ու գոր-
ծօն, թէ եւ ամէն եղանակի մէջ նա ունի իր գեղեցկու-
թիւնքն ու հրապոյրները, բայց մանաւանդ դարնային եղա-
նակի մէջ հիասքանչ է նա, կենդայորդ, եւ բազմահրապոյր,
որպէս կ'ինն իւր կուսական տիոց մէջ կը զարդարուի իւր
չքնաղաղոյն շնորհներով ու քօղարկեալ աչերուն մէջ ունի
ամէնէն աւելի դիւթութիւն ու ձայնին մէջ սրտահաճոյ
քաղցրութիւն: Երկիրն, իրեւ թագուհի մ'որ կը զարդար-
ուի, կը բանայ իւր գոհարատուիներն ու սապատներն ու կը
պճնուի ճոխապաճոյճ, եւ ամենուրեք կը զարթնու կեանքը,
խոտոյն տակ միջատներ, օդոյն մէջ թիթեռներ, տերեւոց
ետեւ թռչունք կան, արչալոյսն իր ցօղազին քրքմաթոյր
ճաճանչներն ունի վերստին, վերջալոյսն իր լուսախառն
մեղմաղձիկ ստուերներ, սուրակն իր խոհալից հովանին,
ծործորն իր դէշող առուակ, եւ ամէն ինչ սէր է ու սիրով
կը գրկախառնի, զեփիւռն զտերեւ կը փայփայէ, սոխակն
զվարդ կ'երգէ եւ ովկէան՝ հանդարտ՝ երկնի լոյսերն կ'օրօ-
րէ իւր ծոցոյն մէջ: Քանիօն աւելի կը գեղեցկանայ յայնժամ
մեր գեղեցիկ Պոլսը, ինչպէս Իւսկիւտարէն ցՊէյքօղ, Օխ-
լամուրէն ցՀիւնքեար Սուլու՝ Վոսփորի ափունք կը ծած-
կուին դալարեայ քօղով, ինչպէս իւր հովանաւոր եղբայց
մէջէն կը հոսէ զովասփիւռ ֆաղըտխանէի գետակն, ու Գա-
տը-գիւղ եւ Իշխանաց կղզիք Մարմարայի վրայ ծաղկալից
ալեծածան կողովներու պէս կը ծփան: Ո՛րչափ գեղեցիկ է
հիմայ ելնել Չամլըճայի բարձունքն մէկ նայուածով գրկելու
համար Պոլսոյ բնութեան հրաշալիքներն, աչք մը յածելու:

Բրինժերոյէն ի Պէօյլեքտէրէ ու դիտելու Մարմարայէն ու վնասփորէն կազմուած այն անընդհատ ու ոչ նուազ քան Աստղեանն հրապուրալից կապոյտ գօտին որ մեր մայրաքաղաքին մէջքը կը սնդէ :

Բայց միթէ կրնանք մեք Պոլսոյ բնական գեղեցկութեանց վրայ խօսիլ Պր. Չիլինկիրեանի Ուղեւորութիւն ի Կոստանդնուպոլիսէն յետոյ, յորում մեր մեծանուն հիւրն կը ներկայանայ այնքան մեր ընկերային տգեղութեանց խիստ ու անաչառ քննադատն որքան մեր բնութեան շնորհներուն զմայլուն երդիչն :

Անդէպ չէ անշուշտ սիրոյ առարկայէն սիրողին ու տեսարանէն նկարչին անցնիլ, եւ Ծաղկի նախկին խմբագիրն արդարեւ սիրահար մ'է բնութեան ու անոր ճարտար պատկերահաններէն մին : Բանաստեղծի խանդով օժտուած է Չիլինկիրեան, եւ մեր բնավայրաց ու դաշտանկարուց առջեւ հիացում ունի նա եւ Շաքոսպրիանի, Լամարդինի ու Կօթիէի բառն իր չրթան վրայ — « արեւագեղեցիկ » : Անոնց վրձնոյն պէս իրն ալ ունի շնորհ եւ փափկութիւն, անոնց նման ինքն ալ ունի ամէնէն նուրբ գեղեցկութիւններն, զգալու համար քերթողի յատուկ զգայարան, — թէ եւ երկու տող հայերէն ոտանաւոր չպարունակէր իր գիրքն ու թէպէտ իւր կենաց մէջ բնաւ տաղաչափած չլինի թերեւս, այնքան ճշմարիտ է թէ ոտանաւորը մարմին մ'է յորմէ բացակայ է յաճախ հոգին, այն է բանաստեղծութիւնը : Ո՛րչափ ի գէպ եկաւ մեզ Ուղեւորութիւնը գարունին ու իր հրապուրանաց հետ, ի՛նչ լաւ ընկեր մ'է պտոյտի՝ մատնանիչ ընելու համար մեզ մեր քաղաքին այս ինչ հրուանդանն որ ի ծով կը կարկառի ալեաց ծոցոյն մէջ զովացնելու համար կարծես արեւակէզ ճակատ մը, այնինչ ծովասորչն որ իր ծառաղարդ եղերաց շուքին տակ կը հրաւիրէ յոգնած նաւակներ, սա սարաւանդն որ՝ երկնից ցանկացող՝ կ'ամբառնայ հպարտ՝ ճառագայթներու պսակ ի գլուխ, եւ դա աշտարակն ալեծուփ որ կոհակաց մէջտեղ արձանացած է գոգցես իւր հարցման նշան՝ առաջարկելով անոնց կնճռալի խնդիր մը : Թէ կիւրակէ օր մը շոգենաւ մտնելով Մարմարայի ալիքները պատուես իշխանաց կղզիներն երթալու համար, թէ վնասփորի եղերքնե-

ըր քերես զմայլուն աչք մը պտտցնելով օձապտոյտ եզերաց,
կոհակածեւ բլրակաց, սոցա կողերն ու կատարքն ծածկող
թաւ անտառակաց, արքայական դիւթաշէն մարմարակուռ
պալատանց, քմահաճոյ ամարաստանաց ու մարդաշատ ուղե-
ւորեալ հրապարակաց վրայ, եւ թէ՛ նրբամարմին ֆայրֆի մը
մէջ ընկիրմած՝ չաթու մէջ օր մը՝ Ովկեղջիւրի խաղաղ ջու-
րերուն վրայէն ու Գարադաճի եւ Պահարիյէի սիրուն կղզե-
կաց մէջէն սահիւ երթաւ ի Քաղըտխանէ, կրնաս միշտ հետդ
ունենալ այս դրքոյկն ու համապատասխան էջը բանալով
զգայուն սրտի մ'ու հրավառ երեւակայութեան մը տպա-
ւորութիւններն հարցաքննել: Բայց Չիլինկիրեան ամբողջա-
պէս իր գրքին մէջ է ու նա Պոլիսը կը շրջի ոչ միայն իբրեւ
գեղատէր հոգի մը, այլ եւ իբրեւ իմաստասէր միտք մ'որ կը
խեղայ ամենայնի վրայ, որ կը յիշէ, որ նաեւ ընկերային ու
խոնարհան տախարհն առարկայ կ'ընէ իւր զննութեան: Ինչ-
պէս Չայլո-Հարստի քայլերուն առկ յիշատակաց հոյք կը
թռչէին երամովին ու լեզու կ'եղնէր ճամբուն վրայ գլորած
քարն, մտածող նոճին, լւին դաշտն, նոյնպէս եւ մեր ու-
ղեւորին մտացն առջեւ կը վերակենդանանան առասպելական
ու գիւցազնային նախաժամանակք, հին՝ միջին ու վերջին
դարերն իւրեանց մերթ զմերթ մերթ տխուր, մերթ շնորհալի
մերթ քստմնելի յուշերով ու պատկերներով ու երեւակայու-
թիւնը կը մոգեն ու խոհանաց մէջ կը սուզեն ընթերցողին
միտքն: Մանաւանդ ինչպէս ճարտար է հեղինակն, որ հակա-
պատկերներու մոլի Հիւկօին թարգմանիչն է, սիրուն տեսիլի
մը մէջ նետելու պիտալի յիշատակ մը, ծաղկանց տակ սողոսկող
օձ մը ցոյց տալու, արծաթաջուր աղբիւրին առջեւ արեան լիճ
մը, եդեմային գեղեցկութեանց ծոցը դժոխային որջ մը: Մեր
անդունդք թափանցիկ են իւր արծուային աչաց համար ու ի
վեր կը հանեն իրեն ահեղ դաղտնիքներ զոր դարերէ հետէ
կ'սքօղեն իրենց խորոց մէջ, ու մեր ծովափանց ջուրերուն
ու անտառաց ստուերներուն սարսուռին մէջ բիւզանդական
ոճրալի իրողութեանց վրայ խորհրդաւոր փափուքներ կ'ըմ-
բռնեն իւր ականջներ: Ո՛չ նուազ մեր արդի ընկերութեան
վիհը կը խուզարկեն իւր կորովարիւ հայեցումներն, մանա-
ւանդ մեր ազգային ընկերութեան, ու կը պրպտեն նորա

խաւերն։ Չիլինկիրեան խորին դիտող մ'է եւ անաչառ քննադատ մը մեր ընկերային բարուց, եւ ինչ որ կը տեսնէ, ինչ տգեղութիւն, նուաստութիւն, մոլութիւն ու ասպականութիւն որ կը նշմարէ՝ չվարանիր անկեղծ համարձակութեամբ ի վեր հանել ու մեր երեսին տալ։ Բարձր դասուց բարոյական ախտերն, երկտասարդաց հոգեկան ու մարմնական հիւծումն, կանանց թեթեւութիւնն, ընտանիքի աւերն, սիրոյ վաճառումն, ժողովոց դատարկութիւնն, գրչակներու մոտային աղքատութիւնն, մամլոյ ստորնութիւնն, սուտ աղքատէրներու զիմակն, կրօնաւորին խղճի սեւութիւնն, ամէն ինչ կը դիտէ, ամէն ինչ կը տեսնէ արգոսեան աչերով ու ամէն ինչ կը նկարէ մի քանի բացատրիչ հզօր բառերով, չմոռնալով գովել ու քաջալերել ինչ որ կը գտնէ՝ թէ եւ սակաւաթիւ՝ ներքոյի ու խրախուսանաց արժանի։ Շողրքորթ ասպականորար մրողներու այն բազմութեան մէջ, որ զմեզ կ'սղոզէ, միտքարիչ բան մ'է անկախ նկարագրի ու արժանապատուութեան տէր գրագիտի մը վերադարձն ի գրական ասպարէզ, եւ փափաքելի որ շարունակէ ընծայել մեզ իւր Ուղեւորութեան նման ազնիւ զգացմամբ ու լուրջ խոհերով լի գործեր որ մեկնեն մեզ ֆիզիքական ու բարոյական բնութիւնն ու սովորեցնեն սիրել դեղեցիկն ու ատել տգեղը։

ՀՐԱԶԵԱՅ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԺ. ՏԻԳՐԱՆ Ս. ՓԷՇԵՄԱԼՃԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԱՍՏՄԱՆ

Կը վաճառուի Պօլիս՝ Գալաֆեան գրատունը, Կալաթա՝ Յակոբ Արչակ էֆէնտիի թղթավաճառանոցը, Բերա՝ Լօրէնց եւ Քայլ գրատունը։

Գին 35 Դահեկան

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԱՍՏՄԱՆ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

[Երբ ուսանող էի Հասցիւղի Ս. Ներսիսեան Վարժարանին մէջ, այն բարոյական Ալիամպոպին մէջ՝ ուր դեռափրիք հանճարներ էր երբեմն կը բնակէին եւ ուր մտաւոր մրցմանց գերազանցօրէն դիւրական տեսիլներն ամեն ամ եւ ամեն օր կը նորոգուէին. երբ ուսանող էի այն մեծապանծ Հասցիւղ քաղին մեծալոյս ուսումնարանին մէջ, օր մը՝ մեր դաստիարակն երկիւղած ձեռամբք բերաւ գետնէլ բարձրագոյն դասու գրասեղանին վրայ հոյակապ մատեան մը. նախկին Ներսիսեան ուսանող մը՝ որ ի Բարիզ համալսարանական դասուց յայնժամ կը հետեւէր՝ կը նուիրէր այդ մատեանն իր բարոյական որդանին, Սուրբ Ներսիսեան վարժարանի բարձրագոյն դասին: Անհամբեր էինք իմանալ անունն ազնիւ նուիրատունի ու մեր անդրանիկ ընկերակցին, որ քաղաքակիրք աշխարհին մեծ մայրաքաղաքին մէջ կը յիշէր յաւէս իր ծննդեան համես գիւղն. որ տեղեկեալանմ վարդապետաց դասախօսութեամբք քննաւոր այն դասարանաց կամ մանաւանդ ձեմարանաց մէջ իր աչքէն

3 June 1914

երբեք չէր հեռացներ իր բարոյական ծննդեան համեստ յարկն . որ իր ուսումնապէսն Եւրոպացի ընկերակցաց մէջ յաւիտեան չէր մոռնար նորուս Հայ աշակերտներն Հապհուդի Ներսիսեան վարժարանին , եւ որ ահա կու գար գրական նուէրով մը խրատ-խոյս կարդալ Ներսիսեան սանուց :

Բացինք նուիրագիրքն , եւ մեր աչաց փայլեցաւ այն անունն , որ ամենուրեք փայլելու համար է ստեղծուած—ՏԻԳՐԱՆ ՓԷՇ-ՏԻՄԱՆԺԵԱՆ : Փէշիմալեան հայրն յայնժամ նահապետն էր Հապհուդ քաղին եւ կերպիւ իւրիք նախախնամութիւնն էր Ներսիսեան վարժարանին . Այն անգուգական հօր արժանաւոր զաւակ եղաւ Բժիշկ Տիգրան Փէշիմալեան : Դեռ երիտասարդ , որդին ալ կրնայ՝ նման բազմեայիս հօրն՝ նահապետ մը կոչուիլ արդէն . Արեւունի բժշկական վարժարանին Հայ ուսանող , անոնք որք կոչումն ունին , Բժիշկ Փէշիմալեանի շուրջ կը հաւաքուին . իր նիւթական ու բարոյական աջակցութենէն , իր խորհուրդներէն ու խրատոյսներէն կ'օգտին , կը լուսաւորուին , կ'ոգեւորուին : Հիւանդք ալ ամեն օր կը լցունեն իր հիւանդանոցի սրահներն . ամենէն աղէտներն ամենէն աւելի խնամով գուցէ կը դարմանուին . եւ ամենէն հեռաքնակ հիւանդներն ալ չեն տեսնուար քէ Բժիշկ Փէշիմալեանն երբեք քերացած կամ յամեցած ըլլայ ժամատուութեանն :

Այլ այդ հարստ ու բարեբար Բժիշկն հիւանդ մ'ունի , մեծ հիւանդ մը , ոյր ցաւերն անպակաս են , ոյր ցաւերն ոչ միայն դեղով կ'ամոքին , այլ եւ արտեանդն յորդորներով , երկար հրկումներով , յորդաբուղիս արտաւորներով , մեծ խնամօք ու մեծամեծ զոհողութեամբք . եւ այդ հիւանդն է՝ զոր ամենէն առաւել անձնուիրութեամբ կը դարմանէ Տօգթօն Փէշիմալեան : Այդ հիւանդին համար ժամ մը խորհրդակցութիւն չը բաւէ , այլ պէտք է խորհրդակցիլ ժամերով եւ օրերով — մեկով եւ արեւմ . այդ հիւանդին համար չը բաւէ միայն դեղագիր գրել վայրկեանի մը մէջ , այլ պէտք է յօդուածներ տարագրել ազգային եւ

օտար լեզուներով տեղական եւ եւրոպական գիտական օրագրաց մէջ, պէտք է գիրքեր գրել եւ անագին դրամագլուխներ զոհել. Ո՛չ մէկ զոհողութիւն այդ ամենասիրելի մեծ հիւանդին համար, այն, կը խնայէ բազմերախօս Փէշիմալնեան Սահակ Աղաին բարեյիշեասակ որդին :

Եւ այդ հիւանդին բժշկութեան համար, ըսեմք պարզօրէն՝ Հայ ժողովրդեան ներքական ու բարոյական բարգաւաճմանն համար հիմնուած ամեն ընկերութեանց ու հաստատութեանց յօծարավոյթ կը յղէ Տօֆ. Բժիշկ Փէշիմալնեան իր նպաստն. Թուրքիաէն դուրս կազմուած բարեգործական ընկերութիւններ՝ ոյց անունն իսկ անծանօթ է մեծասանց բազմաց՝ ներքական ու բարոյական խրախոյս կ'ընդունին Բժիշկ Փէշիմալնեանէն, որ չէ մեծասուն, չէ միլիոնատէր :

Չէ մեծասուն. այլ ո՞ր Հայ մեծասունն է որ անհամեմատ պատիւն ունեցաւ սեղանակից քլլալ մեր մարդասէր ու կրթասէր Օգոստափառ Վեհապետին. ո՞ր մեծասունն է, որ ազգին եւ պետութեան կողմէն, աղքատին ու փարթաւին կողմէն, Թուրքահայերէն ու Ռուսահայերէն, այնքան յարգանք կ'ընդունի որքան Բժիշկ Փէշիմալնեան : Ճեմարիտ ազնուականն այն է որ գէթ տարին անգամ մը կ'ամփոփուի, կը խորհի Հայութեան վրայ, եւ որուն աչիւն գէթ տարին անգամ մը կաթիլ մ'արցունք կ'իյնայ. Գոհութեամբ կը խոստովանինք թէ մեր ազնուապետութեան մէջ ունինք հազուագիւտ անհասներ, որք կու լան եւ կու տան ազգին համար. Եւ զոհութեամբ՝ իր նոր հրատարակութեան առթիւ՝ կու գանք ջերմապէս ուրախակցիլ Մեծապատիւ Բժիշկ Տիգրան Փէշիմալնեանին թէ իր ազգասէր մեծ ոգւոյն համար, թէ իր բժշկական մեծ տաղանդին համար, եւ թէ այն մեծ յարգանաց համար՝ ում արժանացաւ Նորին Վեհափառութեան Օգոստափառ Սուլթան Համիտ Բ. Կայսեր կողմէն, որ՝ յանձին Բժիշկ Փէշիմալնեանին՝ անգամ մ'ալ պատուեց Հայոց հաւատարմութիւնն ու հաւատարմութիւնն :

Արժան դասեցիքն Յաւելուածոյ մը մէջ արտասպել Մեծապատիւ Բժիշկ Փէսիմալեանի նոր երկասիրութեան ընտիր Նախադրութիւնն, ուր մաքուր հայերէնով մը կ'արտայայտուին այնքան իմաստասիրական լուսաւոր գաղափարներ:]

II.

Գիտութիւնը կը ժողովրդականանայ: Նա ոչ եւս առանձնաշնորհեալ մի գաղափարդի սեպհականութիւնն է, նա ոչ եւս շրջապատեալ է մի խորհրդական վարագուրով, որու ետեւէ պատգամ կ'արձակէ վարդապետն ապշեալ ուսմիկին: Որոնեւ ամեն եղելութեան մեկնութիւնն եւ տալ զայն ինչ կերպով որ լինի, սա է բնական եւ անդիմադրելի յակումն մարդկային մտաց, ուր ստէպ գերբնականը կը գայ տիրել փոխանակ իրականութեան, երբ անտեղին չը կանխեր զայն: Սա է նաեւ սկզբնակէտն ամեն մոլորանաց եւ այն աղիտաբեր դաւանութեանց՝ որք դարուց 'ի դարս աւանդուելով՝ կասեցուցած են ընկերութեանց զարգացումը կամ գէթ յամրացուցած են նորա փոյթ ընդ փոյթ եւ անընդհատ յառաջ խաղացումը: Բանական էակին իրաւունքն է սակայն ըստ իւր պիտոյից, բնութեան անխախտ օրինաց վերահասու լինել, եւ խելամուտ սկզբնապատճառին այն բնութեան երեւոյթից՝ որ յարատեւ կը կատարին իւր աչաց առաջ: Բնութեան գաղտնեաց հետազօտիչն, նա որ իւր հանգիստն կը զօհէ եւ իւր ոյժն կ'սպառէ որպէս գի կարենայ բերել մի խիճ գիտութեան ահարկու շէնքին կառուցմանը համար, նա մասամբ իւրիւր կողմանը հնազանդած եւ մարդկային պարտաւորութիւնը կատարած կը լինի՝ երբ կը դիւրացնէ ժողովրդեան ամեն միջոց, երբ կը հարթէ ճանապարհն, որ նա եւս գայ օգտիւ գիտութեան օր ըստ օրէ պարգեւած բարիքներէն, եւ որոց առաջինն է մարդկային մտաց սթափումն եւ հետեւապէս աշխարհային աղետից հետզհետէ պակասումն: Ի՞նչպէս մեղադրել լոկ կենսապահ պիտոյից տնհրոժեշտ պահանջներովն գրաւեալ մի անհատ

որ իրեւ մի օտար կը գայ եւ կ'անցնի, զերդ մի արարած անշունչ, մեր այս բիւրաւոր հրաշալեաց միջավայրէն, եթէ նպատաւորեալն 'ի բնութենէ եւ բաղդաւոր կոչնականն գիտութեան սեղանին՝ անտես կ'առնու գայն եւ չ'ըներ մասնակից գէթ նորա անսպառ փշրանքներուն:

Մարդկային խնայականութեան որոշ յատկութիւնն է կատարելագործութեան ընդունակութիւնն, առանց որոյ նա անհասկանալի եւ անօգուտ մի ձիրք կը լինէր: Հետեւապէս, տուաւել կամ նուազ ընդլայնեալ շահմանագծով, մէն մի անհատ կարող է վերահասու լինիլ այն ընդհանուր եւ զմայլելի օրինաց՝ որք զերեւոյթս անքակտելի կերպով միմիանց կը յօդեն, ինչպէս յօդեալ են իրարու ներդաշնակ մի նուագի զանազան խաղերն: Չը կայ ուրեմն գիտութեան մի ճիւղ որ, գէթ տարրական շրջանակին մէջ, մատչելի չը լինի ընդհանուրին հասկացողութեան, եթէ գիտենան ներկայացնել զայն մերկացեալ այն խրտեցուցիչ բանաձեւներէ եւ մանրամասնութիւններէ՝ որք մասնագիտաց եւեթ անհրաժեշտ են: Եւ ինչ ձգական ուժգին հրապոյր է որ կզգայ մարդ, երբ ցայն վայր իրեն համար անմեկնելի եւ թանճրապէս սքօղեալ մի եղելութիւն պարզութեով յանկարծ՝ բնական եւ հասկանալի իրաց կարգը կը գայ դասիլ: Տորչափ մարդկային մոռաւորական տեսութեան հորիզոնն զնալով կ'ընդարձակի այսպէս, այնքան տկար եւ անգէտ էակն հետզհետէ կ'զգայ իւր անձն առաւել արժանի, իւր ընկերական եւ ընտանեկան պարտիքն առաւել նուիրական, 'ի մի բան, կ'ըզգայ թէ մարդկութեան դասուն կը պատկանի նա, որու ձգտումներն դէպի լաւագոյնն ո՛չ չափ ունին ո՛չ սահման:

Դարուս պարծանքն է որ ամենուն մտաց հասողութեանը մերձենալի ընել կաշխատի գիտութեան ամեն ձիւղերն առ հասարակ: Սա կը թափանցէ այսօր ամենայն հեշտութեամբ ո՛չ միայն ընկերական ամեն խաւերու մէջ, ո՛չ միայն աննուաճելի մի պիտոյք է նա այսօր ամեն դասակարգի մարդոց, այլ եւ գրականութեան եւ իմաստասիրութեան անբաժանելի մի տարրը կը գոյացնէ: Սոցա մէջ երբեմն կարծեցեալ անհամաձայնութիւնն ոչ եւս կայ այսօր, զի գիտութիւնն, այն է բնութեան գիտողութիւնն է գրականութեան ան-

հրաժեշտ օժանդակն եւ իմաստասիրութեան զօրաւոր խա-
րխան: Բանաստեղծն եւ արուեստագէտն, եթէ բնութեանէն
կամին ներշնչուիլ, սորա իրական մասին պէտք է դիմեն
անպատճառ, որու ուսումնասիրութեան մէջ կարող են գտնել
բանաստեղծութեանց գերագոյնն: Բնութեան երեւոյթից
հրաշալիքներն որք կը յայտնուին, 'ի շնորհս' դիտութեան,
իրենց ամենափոքր մասնաւորութեանց մէջ՝ առաւել յուզիչ
եւ յափշտակիչ են քան գրգռեալ մի երեւակայութեան յղա-
յած ամեն առասպելներն:

Իսկ իմաստասիրութիւնն, բազմադարեան թափառումներէ
եւ խարխափանքներէ վերջը, հիմնելով միշտ իւր բիւրաւոր
եւ միմեանց հակասական վարդապետութիւններն անձանո-
թի եւ վերացեալի վրայ, որք մի առ մի փլատակ դարձան
բանավարութեան ամենաթեթեւ մի հարուածովն, իմաստա-
սիրութիւնն այսօր իւր բնական եւ ուղիղ շաւղին վրայ ոտք
է դրած, քանզի իմաստասէրն կ'սրտնէ խկութիւնը այսօր
նոյն ինքն բնութեան մէջ, խլելով անտի այն գաղտնի օրէնք-
ներն՝ որոց համաձայն կը շարժի նա անվրիպելի մի եղանա-
կաւ: Ծանօթին ուսումնասիրութեան միայն կարելի է ան-
ջատել ինչ որ անձանօթ է մեզ, առանց մոլորեալ շրջելու
այն անել բաւզին մէջ՝ զոր կը գծէ որեւէ իմաստասիրական
դպրոցի յափշտակեալ մի հիմնադիր:

Փիտութիւնն ամենսն մտաչելի ընելն, ծանօթացնել է
ուրեմն մարդուս արարչութիւնն համայն, սէր անոնցել է
դէպի բնութիւնն, եւ սա սիրելի կը լինի նմա առաւել որ
քաջ կը ճանաչէ զայն: Ուսուցանելով մարդուն այն մեծա-
հրաշ աղբիւրն յորմէ սերեալ է ամենայն ինչ, ցոյց տալով
նմա այն սքանչելի միջավայրն որու անբաժանելի մի մասը
կը կազմէ նա՝ բարութեանց գերագոյնն է ուրեմն, զի դիւ-
րացնել է մարդկանց մէջ ներդաշնակութեան գոյացումը:

խարհիս ամեն գործարանս որ արարածք: Մէն մի կազմա-
ւորութիւն, մանրագիտական յետին նմադէն մինչեւ վիթ-
խարի կենդանին, իւր աճմանը բաւական մի տեղ ունենալու,
իւր գոյութիւնը պահպանելու համար, պէտք ունի անդա-
դար մտքառելու շրջապատող կազմաւորութեանց հետ, զի
սոքա եւս մտքառման պէտք ունին միեւնոյն նպատակաց
համար: Այս է օրէնքն արարչութեան, օրէնք ընդհանուր
եւ անխուսափելի: Ուտել կամ ուտուիլ, չը կայ ուրիշ մի-
ջատահման:

Զարգանալու եւ բազմանալու պէտքն անգուպելի է ամեն
արարածի համար, զի սորա դադարումը ոչնչացումն է: Սը-
նանին անհրաժեշտ է նմա որ կեանք ունի, զի սորա կաու-
մը մահ է: Չէզոքութիւնն անկարելի է ուրեմն արարածոց
աշխարհին մէջ: Բոյս թէ կենդանի պէտք է աճի կամ՝ կորնչի:
Տարածութեան իրաւունքն ամենեցուն է, ոչ թէ նմա որ
զայլն կը կանխէ, եւ ասրելու պիտոյքն ընդհանուր լինե-
լով՝ ոչ աւերելն անրնական է կազմաւորեալ արարածին՝ եւ
ոչ յափշտակութիւնն անարդար: Բանաւարութիւնն եւ բա-
րոյականութիւնը միայն կարող են այդ յակումը չափաւորել:
Եւ մինչդեռ բուսականն ոչինչ կը խնդրէ գործարանաւոր
աշխարհէն եւ իւր կեանքը կարէ ապահովել անկենսաւորէն
մինչդեռ հսկայական եղեւինն անգամ դարուց ՚ի դարս իւր
գոյութեան տարերքը կը գտնէ իւր շուրջ, առանց մանրա-
գիտական բուսականաց խոյ գոյութեանը փնտնելու, կազ-
մաւորեալն, չարունակ անօթութենէ մղեալ ոչ միայն յար-
ձակելով աւար կ'առնու ինչ որ կը գտնէ ՚ի պատրաստի, ինչ
որ արտաբերած է արդէն մի ուրիշ կազմաւորեալ էակ, այլ
եւ սորա ամբողջութիւնն, նոյն իսկ էակն է որ շատ անգամ
պարտեալ՝ նմա ճարակ կը լինի:

Այն պայքարն վասն կենաց գործարանաւոր մեծ էական
միջեւ կը մղուի անդադար մեր աչաց առաջ՝ կարի իմն ծա-
նօթ են մեզ: Ցեղերն զմիմեանս անգթաբար կը հալածեն
ամեն ուրեք, եւ տեսանելի կենդանիք կը տեսնեմք յարա-
ժամ՝ որք այլոց մահուամբն եւեթ կարող են իրենց մահը
հեռացնել, զի ոչ ուտեստն եւ ոչ տարածութիւնն կը բաւեն
որ անսահմանապէս ամենքն աճին եւ զարգանան ՚ի միասին:

Բայց այս մասնաւորութիւնը չ'է այժմ մեր քննութեանց առարկան: Այդ անաչառ օրինաց ընդհանուր լինիլն է որ զիմաստասէրն կը հետաքրքրէ: Անտեսանելեաց, ամենափոքունց այս օրինաց կատարելագէտ եւ աւելի անողոք եղանակաւ ենթարկումն է որ կը խորհեցնէ զմարդ, զի անտեսանելեաց սորա բրած սպառնալիքն է որ զվտանդն կը ծանրացնէ, անխուսափելի բնելով զայն:

Ամենափոքունք անհամեմատ կերպով աւելի բաղմամբիւ են բնութեան մէջ քան այն բազմատեսակ կենդանիք՝ որք մեր շուրջը կը տեսնեմք շարժիլ: Մարդս գործարանաւոր արարածոց ամենաջնջին մասն հազիւ կարող է պարզ աչօք տեսնել եւ նոցա բարուց տեղեակ լինիլ: Այն հողն որ մեր ոտից ներքեւն է՝ ծածկուած է այդ անտեսանելիներով: Այն սնունդն որ մեք կ'սպառեմք՝ նոցա անհամարներն կը պարունակէ իւր մէջ: Այն անապակ ջուրն որ հեշտութեամբ կ'ըմպեմք՝ լի է ամենափոքունց բանակներովն եւ այն օդն որ կը շնչեմք մեք՝ այդ օդին մէջ անբաւ կենդանիք կը տատանին: Սոքա մեծադոյններէ աւելի մոլեղնութեամբ կը կռուին անտարբերաբար այն ամեն էակաց հետ՝ որ կարող են սնունդ մատակարարել իրենց, զի պէտք ունին սնանելու եւ աճելու, սնունդի եւ տարածման անբաւականութեան մէջ:

Երբ երազողն հեռի ազմկալից վայրերէ, ամառն, գիշեր ատեն կը շրջի դաշտից մէջ եւ դիտելով այն խորին լռութիւնն որ կը տիրէ իւր շուրջ, կը վերանայ զմայլմամբ այդ խաղաղաւէտ տեսարանին առաջ, երբ կը կարծէ թէ բնութիւնն համայն, յետ օրական վաստակոց, անվրդովելի մի հանգիստ կը վայելէ, նոյն վայրկեանին իւր ոտից ներքեւ, իւր վրայ, իւր բոլորն, ահագին ճակատամարտեր կը մղուին. սրատերազմ աննուէր եւ անողոք, ուր բլրաւոր մեռեալք յերկիր կը տապալին, ուր անբաւ դիակներ միմեանց վրայ կը կռտին, զորս աչօք տեսնելու անկարող եւ որոց ճիչերն լսելու անընդունակ է մարդ: Խաղաղութիւնն չը կայ երբեք, վասն զի ուր կեանք կայ, անդ մրցումն պէտք է լինի: (Պօն)

Որո՞ւն է այս ընդհանուր մրցակցութեան մէջ վերջնական յաղթանակը, եւ ի՞նչ հանգամանաց միջամտութեամբ կ'որոշուի սա:

Կենդանեաց պատերազմներն երբէք ըստ հանդիպման չէ որ տեղի կ'ունենան: Ամբողջ ցեղեր են որ անփոփոխ կերպով կը մրցակցին մի կամ առաւել որոշեալ ցեղերու հետ: Մէն մի ցեղի յաղթանակն կամ պարտութիւնն յայտնուած է կանխաւ: Որոշեալ մի թշնամոյ հետ պէտք է որ կռուատեղին անպատճառ միոյն մնայ, այդ է հանգամանաց սլահանջն, մինչդեռ սա միշտ յաղթող կ'եղնէ: Թառեր եւ նըպատաւոր հանգամանաց մէջ: Իսկ յաղթութեան օժանդակող սլարագայներն անհամար են, ինչպէս դիւրին է մեզ գուշակել: Անճնապահութեան բնագոյնը հնարագիւտ կ'ընէ ամենապարզ կազմութեամբ յետին ճճին անգամ: Ազգի ազգի դաւադրանք, հանձարաւոր որոգայթներ, բնական զինուց յաջողակ գործածութիւն, յանկարծուստ յարձակում, թուոյ այլ մանաւանդ ոյժի առաւելութիւն, ամենայն ինչ նոքա 'ի գործ կը դնեն իրենց ուտեստն հայթայթելու համար: Այս մասին ոչինչ ունին պակաս արարչութեան թագաւորէն:

Սակայն այս կենաց անճողորմելի պայքարին մէջ, ուր ամեն արարած ըստ իւր կարգին պէտք է մահոյն տուած վերջտէս, անհատն է սակայն որ կը տանջի միայն եւ ցեղերն առանց բացառութեան, միշտ տեւողական յաղթանակն ունին: Սոքա կը մնան միշտ, վասն զի անոնցմէ ոչ մին ծնունդ կ'առնու ռոսկ այլու զոհ լինելու համար, այլ ամենքն իրենց կարգին մի այլ ցեղի նկատմամբ դահիճի դեր կը կատարեն: Ցեղերն կը մնան մանաւանդ վասն զի աճման համեմատութիւնն ջնջման հետ սքանչելապէս պատշաճեցուցեալ է: Լոկ ապրելու համար անգաղար սլատերազմն աղետալի եւ աննպատակ կը լինէր՝ եթէ ծնուցանելու եւ զսեռն մշտնջնաւորելու պիտոյքն ապրելու պիտոյքէն նուազագոյն լինէր: Անհամար դարերէ 'ի վեր եթէ այս կրկին օրէնքներն զուգահեռակի չը տիրապետէին գործարանաւոր արարածոց վրայ, պէտք էր այսօր այն ցեղերն միայն կանգուն մնացած լինէին որք քան զայլս ուժեղ, քան զայլս հանճարեղ են: Այս առերեւոյթ իրաւունքաւորման մէջ, որ կարող է ի սկզբան չփոթել անպատրաստ մտքերն, մի անխախտ ներդաշնակութիւն կայ ուրեմն, որով գործարանաւոր աշխարհն իւր նոյնութիւնն պահել կ'երեւի, արտաքին ձեւափոխութիւնք եւ

Ժ .

ոչնչացումք տարբեր հանգամանաց մէջ կատարելով , զորոջէ մարթ յիշատակել աստ՝ մեր սեղմեալ շրջանէն չ'ելնելու համար :

Դործարանաւոր էակաց սքանչելագոյնն , մարդս , այս ընդհանուր պատերազմին չ'էր կարող մասնակից չը լինիլ , բայց քան զայլ արարածս նպաստաւորեալ է նա յաղթութիւնն միշտ իւր կողմը պահելու համար : Նա մի՛ զէնք միայն ունի որով ամեն յայտնի յարձակողաց յաջողապէս կարէ դիմադրել , այդ զէնքն է իւր ուղեղը : Սորա շնորհիւն նախապատմական ժամանակներէն սկսելով կարողացած է իշխել քան զինքն զօրաւոր եւ հսկայաշէն կենդանեաց վրայ , հարկաբու ընելով զմանս եւ յաւիտեան իրմէ հեռացնելով ուրիշներն : Հալառակ սակայն իւր այս առաւելութեան , մարդկային կեանքն գուցէ ամեն արարածոց կեանքէն աւելի ենթակայ է ոչնչացման պատճառներուն : Պէտք է սա մաքառի միշտ տարերաց հետ , իւր ամեն հասակին մէջ եւ ամեն կլիմայի ներքեւ , զի բնութենէն կանխաւ չ'է օժտուած նա պահպանողական ամեն պիտոյքներով : Պէտք է նա անհնարին վաստակօք այդ տարերաց արշաւանքն արդիւլէ որ չը գան աւերել ինչ որ ճգամբ կը գոյացնէ նա իւր պիտոյից համար , պէտք է նախազգուշական ամեն միջոցներով պլատեսակ էակաց իւր զէմ լարած թակարդներն 'ի դերեւ հանէ , որ իրեն հետ իւր հպատակեցուցած ցեղերն եւս պահպանէ : Պէտք է մաքառի նա մանուանդ իւր նմանեաց հետ , որպէս զի երկրին արտաբերութիւններէն իւր եւ իւր սերունդին բաժինը հանէ , զոր այլք շարունակ իւր ձեռքէն խլել կը ջանան : Պէտք է վերջապէս վհատեալ չ'ընկճի նա , եւ այս է պատերազմաց ամենէն աւելի մահաբերն , այն ոյժասպառ անօրինութեանց եւ յափշտակիչ հնարագիտութեանց առաջ՝ զորս գործողք սոսկ իրենց ուտեստն ապահովելու բնական , ընդհանուր եւ գոնէ անմեղադրելի պատճառանքն անգամ չ'ունին :

Բայց մարդկային գոյութեան ասոնցմէ աւելի ահարկութեամբք կան որ կ'սպառնան : Կենդանեաց տեսանելի հրոսակներն՝ ուշիմագոյն կենդանին կարէ արհամարհել , նոքա անպատիժ չ'են կարող նմա մերձենալ , նա է որ կ'իշխէ եւ կը տիրապետէ ամենուն :

Մարդս ոչ նուազ քան ուրիշ արարածներն ջնջման արտաքին պատճառներու դէմ կը մաքառի ուրեմն, սոքա պարզ աչօք տեսանելի լինին կամ ոչ: Լինիլ կամ ոչ լինիլ, այդ է մարդկութեան մշտնջենաւոր զբաղումը եւ իւր թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական ճգունք այս նպատակիս եւեթ կը ձգտին:

Բնութեան ամբողջութեան մէջ սփռուած մանրագիտական եւ այլատեսակ արարածներն, որք միկրոք անուամբ կը կոչուին աւ հասարակ, շարունակ իրենց սնունդին, իրենց աճմանը համար պատշաճաւոր մի միջավայր կ'որոնեն: Սոքա մարդկային կազմուածին մէջ հազիւ թէ կը գետեղին մասնաւոր պայմաններու աջակցութեամբ՝ որ ահա մրցումը կ'ընկոյսի սննդական հեղուկին, արեան մէջ եւ անհամար խանգարութիւնք երեւան կը գան: Այդ պոյքարի արտաքին արտայայտութիւններն են որ ժահրաւոր (virulent), փոխանցիկ կամ մակաբոյժական (parasitaire) հիւանդութիւն անուամբ կը յորջորջուի: Մի միկրոքի ընծիւղն կազմուածի մէջ անսահմանապէս եւ անհնարին արազութեամբ բազմանալով՝ եթէ կազմուածն նպաստաւոր հանգամանաց մէջ չը գտնուի այն միջոցին՝ պարտութեան կը դատապարտուի եւ կը մեռանի: Ընդհանրապէս հիւանդութեանց մէջ, որոց մարդս ենթարկեալ է, միշտ միկրոքներու ներկայութիւնը տակաւին յայտնուած չէ գիտութեան, բայց ժահրաւոր եւ նեխիչ հիւանդութեանց մէջ միկրոքներու խաղացած գլխաւոր գերն ծանօթ է մեզ արդէն եւ հաւանական է յոյժ թէ մի օր ամեն փոխադրական հիւանդութեանց մակաբոյժական լինելն պիտի որոշապէս հաստատուի:

Այսպէս ուրեմն մարդկային արարածն, որ ամեն էակաց հրամայողն է, որ իւր հանճարովն տարերաց հետ կարող է մաքառիլ, նա որ անհունութեան գաղտնիքներն մի առ մի երեւան կը հանէ, որ երկրիս տարածութիւնը սեղմելու չափ կը յառաջանայ հազարդակցութիւններն դիւրացնելով, որ ամալամերձ լերանց բարձրութիւններն արհամարհելով իւր ճանապարհը կը բանայ անոնց կողերու մէջ, որ Ովկիաններն իրարու կը յօդէ, որ անչարժ նիւթերէն շարժիչ զօրութիւններ կը հանէ, այդ սէգ ու խրոխտ արարածն, չէ՛ կա-

ըող կամաւորապէս յետս ընկրկել ամենափոքր կազմուածով ջնջին էակներ, որոց ձեռքը մատնուելով նոցա գերին, նոցա պարէնն կը լինի:

Երբ կը տեսնեմք մի կազմուած որ այդ ժահրաւոր հիւանդութիւններէ միոյն նշաններն ամբողջապէս ունի իւր վրայ, գիտեմք ուրեմն որ ամենափոքունց մի բանակի հետ վասն կենաց պատերազմը կը մղէ նա: Գիտեմք նաեւ որ այդ ամենափոքունց ընծիւղներն անջատուելով անկէ՝ կարող են մի ուրիշ կազմուածի վրայ գնալ եւ հաստատուիլ եւ բազմանալ մի եւ նոյն երեւոյթից տեղի տալու, սորա հետ եւս մի եւ նոյն պայքարման մէջ մտնելու համար: Այս կերպ կարող է մեկնուիլ մի հիւանդութեան փոխադրականութիւնը, քան զի փոխադրուելու համար չօջափելի բոյց մանաւանդ վերստին բողբոջելի մի նիւթ հարկաւոր է, եւ այս նիւթն է միկրոքն զոր գիտունք յաջողած են ըստ հաճոյից մշակել անգամ եւ ապա ածանցելով առողջ մի կազմուածի՝ կանխապէս որոշեալ հիւանդութիւններ յառաջ բերել:

Գիտութեան այս ուղղութեամբ ըրած հետազոտութիւնք մի մասնաւորութիւն յայտ ըրած են որ գործնականապէս առաւել քան զայլս պիտանի է մեզ: Մի կազմուած որ սլատահամբ կրած է մի անգամ ժահրաւոր մի հիւանդութեան միկրոքներու արշաւանքն եւ զայնս հետ մղելու յաջողութիւնն ունեցած է, նա երկար ժամանակ անընդունակ է մի եւ նոյն պայքարի ենթարկուելու, կամ որ նոյնն է, այն կազմուածն նոյն հիւանդութեան առաջ ապահարկ կը մնայ: Այս իրողութեան ճշմարտութիւնն յայտնապէս կարելի է ասպացուցանել այն մասնաւորութեամբ՝ որ մարդս ժահրաւոր հիւանդութիւններէ մեծագոյն մասին մի անգամ եւ եթ ենթարկուի երկար տարիներ, եթէ ոչ ցկեանս, եւ չը վարակուիր անկէ կրկին անգամ: Ի՞նչ փոփոխութիւն է որ կը կրէ կազմուածն միկրոքներու առաջին արշաւանքէ ետքը, ի՞նչ կ'անցնի նորա մտերմութեան մէջ այն ժամանակ: Ոչինչ գիտեմք այս մասին, սակայն այդ իրողութիւնը կայ եւ սորա գիտութիւնը առ այժմ բաւ է մեզ:

Ժահրաւոր հիւանդութեանց շնորհած այս ապահարկութիւնը եւս կարեւոր է գիտնալ, որ նոյն միկրոքալից ժահրն

եթէ մեղմացած անգամ՝ մուտք գտնէ մի կազմուածի մէջ, եթէ այսպէսով երկնչելի իսկ չ'ընէ իւր ներկայութիւնը, դարձեալ կազմուածն զայն կրկին հիւրնկալելու յատկութիւնը կը կորսնցունէ, քանզի այն վայրկեանէն պահուստէն կը համարուի նա: Ժահրաւոր հիւանդութեանց պահուստ կոչուածը ուրիշ բան չ'է ուրեմն, եթէ ոչ նոյն հիւանդութեան աւելի մեղմ, աւելի անվնաս կերպով մի կազմուածն առաջին անգամ այցելելն, սաստկագոյնին չափ անպահարկութիւն տալով նմա:

Այժմ եթէ միտ բերեմք թէ ժահրաւոր հիւանդութեանց առաջնակարգին մէջ է ծաղիկ հիւանդութիւնն, եթէ ապացուցանեմք յառաջիկային որ պատուաստական ժահրն ծաղկային ժահրին նուազացած, մեղմացածն է, դիւրաւ կարող եմք ըմբռնել թէ ի՞նչ կերպով առաջինը երկրորդին յառաջապահը կարէ լինիլ: Ընդ որոշմանս անհրաժեշտ է ուսոյց մեզ այս իրողութիւն, գիտութիւնն եկաւ ապա մանրադէտն 'ի ձեռին, մեկնել մեզ այս իրողութեան ներքին պատճառն եւ ցոյց տալ ձէնքի քարոզածին ճշմարտութիւնը:

Գ.

Քաղաքակիրթ սոցիարհին պատկանող գրեթէ չը կայ մի անձ այսօր՝ որ 'ի մանկութենէ իւր բազուկի վրայ մի անջնջելի սպի չը կրէ: Գիտութիւնն է դրած այդ դրօշմն, իբր մարդկային չարեաց ահեղագունին դէմ նորա ապահովեալ լինելուն 'ի նշան: Եւ սակայն քանիներ կ'անգիտանան տակաւին թէ ի՞նչ է այդ սպիի պատմութիւնը, քանիներ լսած անգամ չ'են զմարդկային ազգն այս գիւտովն օժտող Բարերարին անունը:

Գիտէ ամեն ոք թէ սա ծաղիկի դէմ պահպանուելու համար ընդունուած մի կիրառութիւն է, բայց քիչերն գիտեն թէ ի՞նչ կերպով այդ յատկութիւնն ունի նա: Կան նաեւ ումանք որք մանկութեան ատեն յոչ կամաց նմա ենթարկեալ լինելով կատարելապէս համոզուած չ'են թէ ստուգիւ ազատ

կը լինի մարդ չարագոյն պատուհասներէ միոյն հարուածէն, քանզի տեղեակ չ'են բնաւ գիտութեան այս մասին երեւան հանած ճշմարտութիւններուն:

Աղէկաւոր մի ընթերցում է ներկայ դարէս առաջ ծաղիկի ըրած ահագին կոտորածներու նկարագրութիւններն: Շարունակ տասներկու դար մի անողոք ցաւ, ծաղիկն, Արաբիայէն ծաւալելով երկրագունտիս ամեն կողմը՝ միլիօնաւոր դիակներ կուտուած է, ամբողջ աշխարհներ ամայացուցած է: Մարդիկ, շարունակ այդ ցաւի սպառնալեաց ներքեւ, չ'են կարողացել երկտր ատեն եւ ապահով մի կերպով կասեցնել զայն եւ Աստուածային իբր մի պատուհաս՝ հուսի ուրեմն գլուխ են խոնարհած նորա առաջ, քարոզելով թէ դա մի ճակատագիր է յորմէ խոյս տալն անհնարին, է Ծաղիկն մարդկային ազգին առ նուազն մի քառորդն կ'սպաննէր, կ'աւերէր կը խաթարէր (Լա Քօնտամին): «Այդ դժնդակ ցաւն, կ'ըսէ Բ. Ֆրնաք, իւր յ'Եւրոպայ մտնելէն 'ի վեր աւելի վնաս հասուցած է մարդու քան ամեն մահատարածամներն 'ի միասին»: Անցեալ դարու կէսէն վերջը մի յառաջապահ կիրառութիւն, պատկինումը, եկաւ մի քիչ մեղմացնել նորա կոտորածներն, բայց սա եւս կատարելապէս ամեն վտանգէ զերծ չը լինելուն եւ մասնաւոր զգուշութեանց կարօտելուն՝ չ'ունեցաւ ստատուած յաջողութիւնն որ պատուաստման վերադառնում էր: Պատուաստն հակառակ մի քանի ընդդիմախօսաց անգոր ճայնին՝ կը շարունակէ իբր մի դարէ 'ի վեր ապահովել զմարդկութիւնն այդ մահաբեր հիւանդութեան դէմ, որ եթէ կը շնորհէր մի մարդու կեանքը, սա այն սլայմանաւ էր որ նա այնուհետեւ խաթարեալ մի թշուառ էակ ապրի աշխարհի վրայ:

Մեռելութիւնն երբեմն կէս առ կէս կը լինէր, ինչպէս կը վկայեն պատմիչք, մինչդեռ այժմ պատուաստուած անձանց համար մի բացառութիւն եւ եթէ կարող է համարուիլ նա: Այժմ ոչ եւս կը հանդիպիմք մեր ճանապարհին վրայ անբախտ էակներ, որք հիւանդութեան անարբելի կնիքը կը կրեն իրենց երեսին վրայ: Նախ քան զպատուաստն սովորական մի բան էր տեսնել կազմածական հիւանդութեանց դատապարտեալ բազմաթիւ մարդիկ, ստէպ կը նշմարուէր

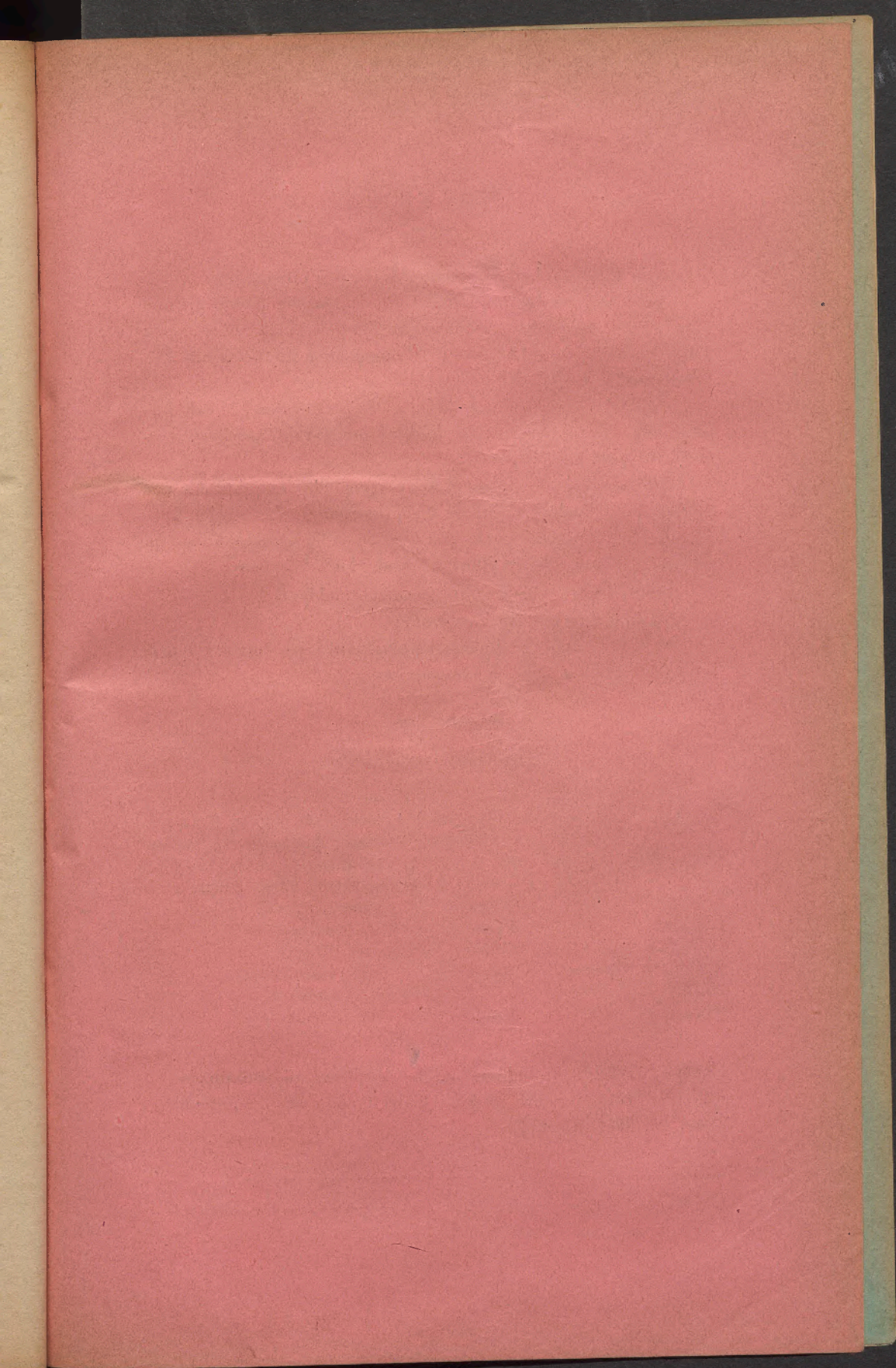
ծաղկածեժ, չեչոտ, պատառոտեալ երեսներ, կարմրացած եւ արտեւանունքէ զուրկ կոպեր: Իսկ 100 կուրաց մէջ, հաշուելով նաեւ 'ի ծնէ կոյրերն, 33ն ծաղիկէ կուրացած էին, սոսկալի համեմատութիւն եւ առաւել եւս աղէկուոր՝ զի յետ ծննդեան կուրութիւնն քան զմահն զարհուրելի է: Այժմ ծաղիկէ ոչ միայն խաթարեալք չ'են նշմարուիր, երբ սոքա կանոնաւորապէս եւ բաւականապէս պատուաստուած են, այլ եւ ծաղիկէ կուրացածներն հազուադիւր բացառութիւններ կարող են համարուիլ:

Այս օրինակ միտքարիչ մի արդիւնքի պատմութիւնն ներելի չ'է ուրեմն որ անգիտանայ այն զարգացեալ անձն որ նորա բարիքները կը վայելէ, եւ երախտագէտ սրտիւ չը հնչէ մերթ այն բարերար անձի տնունն որ իւր գեղեցիկ կեանքը զոհեց իւր գիւտի արծարծմանը համար: Պէտք է վերջապէս փարատի ամեն մտքէ պատուաստի յատկութեան մասին այն տարակոյսն որ էութեան չգիտութենէն միայն կարող է յառաջ գալ:

Սոքա են այս աշխատութեանս միակ նպատակը: Անկլիայ կը պարծի միշտ ծէնըրի հայրենիքը լինելուն, եւ լիովին վարձատրեց զայն երբ նա տակաւին կենդանի էր: Հայրենեաց երախտագիտութիւնն անշինջ կը մնայ տակաւին եւ զայն մշտնջենաւորելու համար ամեն քաղաք կանգնած է նորա արձանը: Սակայն ծէնըրի նման մի անձնաւորութիւն ամբողջ մարդկութեան կը պատկոնի, զի ամբողջ մարդկութիւնն է նորա բարիքն սերունդէ սերունդ վայելողն:

Թող մեզ համար այս աշխատութիւնն լինի երախտագէտ մի անձի կանգնած յիշատակարանն, երբ չ'եմք կարող մարմնորով արտայայտել մեր այս զգացում:

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ք

Երկրագունքը կը հրահարակուի ամիսն անգամ մը :

Տարեկան բաժանորդագիրն է՝ Կ. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս, գաւառաց համար յիսուն դանեկան արծաթ, օտար երկիրներու համար 12 Պրանք, բոլորատրեան ծախքն Անգլիոյ տրեւանս վրայ յինելով :

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս Էփէնտի Եօր-սամեանի գրասենեակը, Կ. Պոլիս, Կաթուղիին գլուխը, Վա-լիսէ Սուլթան խան, թիւ 6 :

Խմբագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանդիսիս Տնօրէն՝ Նոյիս Տէմիրնիպաշեան, Կ. Պոլիս Հա-վուզու խան, միջին յարկ, թիւ 4: Տնօրէնը գրասենեակը կը գտնուի՝ Հինգշաբթի եւ Շաբաթ օրերը կէս օրէն յետոյ :

Իւրաքանչիւր թերթի գինն է չորս դանեկան :

Կը վաճառուի նետեալ տեղերը՝

Կ. Պոլսոյ Հայ գրաժանառաց խանութները. Պահնէ Բաբուի ջրաժանառաց ու բոլորաժանառաց տով :

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ.	Մեծ. Կաթիլ Էփէնտի Էգնայան (M. Kapriel Eknayan,
	Rue du Faubourg Montmartre 47. Paris.)
Մանչեսթըր	» Գ. Էփէնտի Մոլսոմեան (Mr. K. Mol-
	dovaek care of Messrs Gumushguedan Bros. Manchester.
Վարնա.	» Կարապէտ » Յովսէփեան
Կարֆն.	» Յակոբ » Համբարձեան
Մոզդաշ.	» Միքայիլ » Քիւրմեան
Ս.Ֆիոն Գ. Հիսար »	Սիմէոն » Դաւիթեան
Սրվազ	» Ն. » Տադէւսեան
Մարաշ	» Կարգիս » Գ. Սամուէլեան

 Հասցէի վաւերացման եւ թերթերու քննարկութեան անկանոնութեան պարագային, Տնօրէնութեան՝ Ժամանակին ինաց տղ կը խնդրուի :